

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ**

ΘΕΜΑ ΠΤΥΧΙΑΚΗΣ

“Το διαζύγιο και οι επιδράσεις του στην ανάπτυξη των παιδιών”

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΠΤΥΧΙΑΚΗΣ: Α-Β ΡΗΓΑ

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΦΑΝΗ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ Α.Μ. : 1444

ΡΕΘΥΜΝΟ 2006

Εισαγωγικό Σημείωμα

Η επίδραση του διαζυγίου στα παιδιά αποτελεί σημαντικό θέμα έρευνας της ψυχολογίας από τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Πολλοί παράγοντες ήταν εκείνοι που συνετέλεσαν στην δημιουργία του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για την έρευνα αυτή, όπως η μεγάλη αύξηση του αριθμού των διαζυγίων διεθνώς σε όλα τα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον όμως που δημιουργήθηκε ήταν η μελέτη θεμάτων σχετικών με το διαζύγιο και όχι με το διαζύγιο αυτό κάθε αυτό. Τα παιδιά σε μια οικογένεια όπου οι γονείς μπαίνουν σε μια διαδικασία χωρισμού και διαζυγίου, καταλαβαίνουν ότι ποτέ πια τα πράγματα δεν θα είναι όπως πριν. Ο κόσμος στον οποίο ζούσαν και ένιωθαν ασφάλεια αλλάζει.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγικό σημείωμα

Ευχαριστήριο σημείωμα.....6

Κεφάλαιο I: Εισαγωγή

1.1 Η οικογένεια στην Ελλάδα.....7

1.2 Δημογραφικά Δεδομένα 10

Κεφάλαιο II: Η διαδικασία του χωρισμού και του διαζυγίου: Παράμετροι και

Ψυχολογικές αντιδράσεις

2.1 Παράμετροι που συσχετίζονται με το διαζύγιο.....12

2.1.1 Η δομή στο μακροεπίπεδο.....14

2.1.2 Δημογραφικά στοιχεία 15

2.1.3 Λειτουργία της οικογένειας / ποιότητα της σχέσης του ζευγαριού 17

2.2 Θεωρητικό μοντέλο του Kurdek 20

2.3 Επιπτώσεις του διαζυγίου ως προς το ζευγάρι.....23

2.4 Τα «στάδια» του διαζυγίου.....24

Κεφάλαιο III: Προσέγγιση των παιδιών

3.1 Πως το λέμε στα παιδιά.....	28
3.2 Επιπτώσεις & αντιδράσεις των παιδιών.....	37
3.3 Μακροχρόνιες συνέπειες.....	49
3.4 Ανάγκες και απαιτήσεις των παιδιών.....	51
3.5 Συμβουλευτική διαζυγίου.....	52

Κεφάλαιο IV: Συμπεράσματα

4.1 Συμπεράσματα	56
------------------------	----

Βιβλιογραφία.....	58
-------------------	----

Ευχαριστήριο σημείωμα,

Η πτυχιακή μου αφιερώνεται στους σημαντικότερους ανθρώπους στη ζωή μου, τους γονείς μου, Αναστάσιο και Ελένη, και την αδελφή μου Δήμητρα. Η υπομονή, η υποστήριξη και η ενθάρρυνσή τους τόσα χρόνια ήταν οι κύριες δυνάμεις για την ολοκλήρωση όχι μόνο της πτυχιακής μου αλλά και του πτυχίου μου.

Εκτιμώ πραγματικά τις θυσίες που κάνατε όλα αυτά τα έτη.

Θα επιθυμούσα να ευχαριστήσω την υπεύθυνη της πτυχιακής μου κ. Α-Β Ρήγα, της οποίας η καθοδήγηση, βοήθεια, ενθάρρυνση, κατεύθυνση, με ώθησαν κατά τη διάρκεια εκπλήρωσης της. Είμαι τυχερή να έχω ωφεληθεί από την ακαδημαϊκή υποστήριξη και την επαγγελματική καθοδήγησή της. Σας ευχαριστώ για όλες τη βοήθεια και την υπομονή που είχατε, καθώς και την απεριόριστη υποστήριξη που μου δείξατε να με δεχτείτε τελευταία στιγμή.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω όσους συνέβαλαν στην ολοκλήρωση της και ειδικά τον καλό φίλο μου Παντατοσάκη Γεώργιο που είχε την υπομονή και την καλή θέληση να με βοηθήσει να ολοκληρώσω την πτυχιακή μου, καθώς και για τις χρήσιμες συμβουλές του με τον υπολογιστή.

Τέλος να ευχαριστήσω και όλους όσους με αγαπούν και δεν βρίσκονται πλέον στη ζωή.

Εισαγωγή

1.1 Η οικογένεια στην Ελλάδα

Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το βασικότερο χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας ήταν η εγκατάλειψη της επαρχίας και η μετανάστευση σε μεγάλα αστικά κέντρα. Οι βασικοί λόγοι που συνετέλεσαν στην μετακίνηση αυτή ήταν η εύρεση νέων θέσεων εργασίας καθώς και η οικονομική ανέλιξη. Η ζωή στην πόλη μπορούσε να τους προσφέρει περισσότερες ευκαιρίες για κοινωνική ανέλιξη και καλύτερευση στην εκπαίδευση των παιδιών τους (Γκιζέλης, Καυταντζόγλου, Τεπέρογλου, & Φίλιας, 1984).

Η εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή μεταβολή της δομής της οικογένειας, από εκτεταμένη παραδοσιακή σε πυρηνική οικογένεια. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της εποχής εκείνης ήταν η χαμηλή γεννητικότητα, που αντικατόπτριζε την επιθυμία των γονέων για την εξασφάλιση και τη διατήρηση ενός καλύτερου βιοτικού επιπέδου για τα παιδιά τους (Κογκίδου, 1995). Η θέση των γυναικών επηρεάστηκε από την είσοδο τους στην επαγγελματική ζωή, που τις απομάκρυνε από τον παραδοσιακό αποκλειστικό ρόλο της νοικοκυράς και της μητέρας. Οι νέες οικονομικές δυνατότητες σε συνδυασμό με την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου των Ελληνίδων είχαν σαν αποτέλεσμα την αύξηση του ποσοστού των διαζυγίων (Γκιζέλης και συν., 1984).

Στις μέρες μας η οικογένεια στην Ελλάδα ως αναφορά την οργάνωση της μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα κράμα παραδοσιακών και σύγχρονων προτύπων, αποτέλεσμα της ραγδαίας αστικοποίησης του ελληνικού πληθυσμού (Μουσούρου, 1990). Αποτελέσματα ερευνών έχουν δείξει ότι η μετάβαση από την παραδοσιακή εκτεταμένη οικογένεια στην

πυρηνική συνδέεται με τις εξής παραμέτρους: (α) μεταβολή αξιών, από συλλογικές σε ατομικιστικές, (β) οι κάτοικοι των αστικών κέντρων έχουν λιγότερο παραδοσιακές αξίες από τους κατοίκους των μικρών κοινοτήτων, και (γ) οι αξίες σχετικές με την παραδοσιακή εκτεταμένη οικογένεια αποτελούν εστίες συγκρούσεων ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας (Γεώργας, 1986, Georgas, 1989, 1991, Γεώργας, Χριστακοπούλου, Μυλωνάς, & Schwartz, 1992).

Σύμφωνα με μία έρευνα των Ρασιδάκης και Αναγνωστόπουλος (1982), διαπιστώνουν ότι η εργασία της συζύγου πριν και μετά το γάμο συνδέεται άμεσα με το διαζύγιο, και υποστηρίζουν ότι ψυχολογικοί κυρίως λόγοι αποτελούν τους ουσιαστικούς αιτιολογικούς παράγοντες για τη λύση του γάμου.

Η σταδιακή διεκδίκηση ίσων δικαιωμάτων της γυναίκας στην αγορά εργασίας και στην άνοδο του επιπέδου εκπαίδευσης τους, σε συνδυασμό με τις μεγάλες οικονομικές απαιτήσεις για την διαβίωση των μελών της οικογένειας έχει ως αποτέλεσμα την θεώρηση του γάμου ως διαδικασία οικονομικής εξασφάλισης να εξασθενεί. Η αύξηση του αριθμού των διαζυγίων διεθνώς σε όλες τις κοινωνικο-οικονομικές τάξεις τις τελευταίες δεκαετίες σχετίζεται άμεσα με την βαθμιαία αλλαγή της τάσης γύρω από το διαζύγιο και τις αντίστοιχες νομοθετικές αλλαγές που διευκόλυναν την έκδοση διαζυγίου και καθιέρωσαν σε πολλές χώρες το διαζύγιο χωρίς υπαιτιότητα (no-fault divorce), που αποτέλεσε καθοριστικό γεγονός. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι στις ανεπτυγμένες χώρες οι γυναίκες ζητούν συχνότερα διαζύγιο από ότι οι άντρες.

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι, παρ' όλες τις δυσκολίες της νομικής διαδικασίας για την έκδοση διαζυγίου, η ελληνική νομοθεσία ανέκαθεν επέτρεπε το διαζύγιο και η ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία αναγνώριζε την λύση του γάμου. Αντίθετα σε πολλές

μεσογειακές καθολικές χώρες όπου υπήρχε ισχυρή πίεση από την εκκλησία, το διαζύγιο δεν επιτρεπόταν και η νομική λύση του γάμου έγινε δυνατή πολύ αργότερα.

Η συχνότερη λύση του γάμου μετά από πολλά χρόνια συμβίωσης έχει συνδεθεί με τα παιδιά που πλέον βρίσκονται στην εφηβική και νεανική ηλικία πιθανότατα πολλοί γονείς να θεωρούν ότι έχουν εκπληρώσει τον προορισμό τους ως προς την ανατροφή και την εκπαίδευση των παιδιών τους και δεν βρίσκουν πλέον λόγο να είναι μαζί, με αποτέλεσμα να απομακρύνονται από το σπίτι (Κατάκη, 1998).

Σύμφωνα με τους Ρασιδάκι και Αναγνωστόπουλο (1982), η ύπαρξη παιδιών στις ελληνικές οικογένειες αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα και επιβραδύνει την λύση του γάμου, χωρίς όμως να αποτελεί αποφασιστικό παράγοντα για την συνέχιση ή την λύση του γάμου. Επιπρόσθετα έχει παρατηρηθεί μία αύξηση της συχνότητας διαζυγίων που αφορούν γάμους με μικρή χρονική διάρκεια (μικρότερη των δύο χρόνων), γεγονός που δείχνει την έγκαιρη διαπίστωση των συζύγων ότι η σχέση τους έχει κλονιστεί και ότι πιθανότατα η κάλυψη των αναγκών τους είναι ελλιπής. Στα πλαίσια αυτά η επιστήμονες και επαγγελματίες ψυχικής υγείας είναι απαραίτητο να έχουν εξειδικευμένες γνώσεις, είναι μια αναγκαιότητα προκειμένου να υπάρξει κατανόηση των λόγων λύσεως ενός γάμου και ταυτόχρονα την καλύτερη κατανόηση των συνθηκών που επικρατούν γύρω από αυτό.

1.2 Δημογραφικά Δεδομένα

Τις τελευταίες δεκαετίες έχει παρατηρηθεί αύξηση των διαζυγίων και κατ' επέκταση των μονογονεϊκών οικογενειών σε όλες τις αναπτυγμένες χώρες παρά τις ιδιαίτερες ιστορικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και οικονομικές συνθήκες κάθε χώρας (Χατζηχρήστου 1999). Η χρησιμοποίηση του όρου «οικογένεια με έναν γονέα» ή «μονογονεϊκή οικογένεια» έχει πλέον καθιερωθεί στη διεθνή βιβλιογραφία, παρά τις επικρίσεις ότι, αν και αντανακλά την αλλαγή των αρνητικών στερεοτύπων γύρω από το διαζύγιο, ίσως δημιουργεί εσφαλμένη εντύπωση σχετικά με το σημαντικό ρόλο που έχει και ο άλλος γονέας. Σε μια συγκριτική μελέτη ποικίλων στοιχείων σχετικά με το διαζύγιο κατά τη διάρκεια των τεσσάρων δεκαετιών (1950-1990), ο Goode (1993) επισημαίνει ότι σε καμία άλλη ιστορική φάση δεν έχουν παρουσιαστεί τόσες παρόμοιες τάσεις αλλαγών σε τόσα πολλά κράτη. Οι αλλαγές αυτές αφορούν τις ακόλουθες παραμέτρους: τη μετατόπιση από τη συλλογική οικογενειακή ευθύνη για τα μέλη της οικογένειας στη φροντίδα και ευθύνη του κράτους, την απότομη αύξηση της συχνότητας των διαζυγίων σε επίπεδα χωρίς προηγούμενο, την αύξηση των οικογενειών με μόνες-μητέρες, την αύξηση των παιδιών που βιώνουν το διαζύγιο των γονέων τους και ζουν στα όρια της φτώχειας και την εντεινόμενη προσπάθεια σε επίπεδο κρατικής πολιτικής και παροχής υπηρεσιών για την αντιμετώπιση των ποικίλων προβλημάτων που ακολουθούν το διαζύγιο.

Σύμφωνα με τις σχετικές εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κατά τη διάρκεια των τριών τελευταίων δεκαετιών η δομή της οικογένειας και τα νοικοκυριά έχουν διαφοροποιηθεί. Ειδικότερα έχουν εμφανιστεί διαφορετικές μορφές οικογένειας, ενώ

περισσότερα άτομα κατοικούν μόνα τους. έχει επίσης παρατηρηθεί μεγάλη αύξηση του αριθμού των διαζυγίων στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. με βάση των ακαθάριστων δείκτη διαζυγίου(αναλογία διαζυγίου σε 1.000 άτομα), από τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης τον υψηλότερο δείκτη έχει η Φιλανδία (2,7), η Δανία (2,6), η Σουηδία (2,5), η Νορβηγία (2,5), η Ολλανδία (2,4), και το Βέλγιο (2,2). Σε σύγκριση με όλα τα ευρωπαϊκά κράτη οι Η.Π.Α. (4,6) παρουσιάζουν τον υψηλότερο δείκτη διαζυγίων. Έχει υπολογιστεί ότι περίπου 30% των παιδιών που γεννιούνται από παντρεμένα ζευγάρια στις Η.Π.Α. θα δουν τους γονείς τους να χωρίζουν πριν γίνουν 18 χρονών (Furstenberg & Cherlin, 1991). Οι χαμηλότεροι δείκτες διαζυγίου των ευρωπαϊκών κρατών παρουσιάζονται στην Ιταλία (0,5) και στην Ελλάδα (0,7), παρά τη συνεχή αύξηση του αριθμού των διαζυγίων. Ωστόσο στη χώρα μας, παρά το χαμηλό δείκτη διαζυγίου που παρουσιάζει συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, έχει παρατηρηθεί μια σταθερή αύξηση της συχνότητας των διαζυγίων παρόμοια με αυτή άλλων χωρών, ο αριθμός των οποίων υπερτριπλασιάστηκε κατά τη διάρκεια των τριών τελευταίων δεκαετιών (Χατζηχρήστου, 1998, 1999). Ενώ το 1961 ο αριθμός των διαζυγίων ήταν 2.804 (3,95% διαζύγια στους γάμους που τελέστηκαν τον ίδιο χρόνο), το 1971 ανέρχονταν σε 3.675 (5,01%), το 1981 σε 6.349 (8,92%), το 1987 αυξήθηκε σε 8.830 (13.34%), το 1992 ανέρχονταν σε 6.156 (12,72%), και το 1995 σε 10.995 (17,2%). Σημαντικό είναι το γεγονός ότι στους επίσημους αυτούς αριθμούς δεν συμπεριλαμβάνονται τα χωρισμένα ζευγάρια. Έτσι ο πραγματικός αριθμός των διαζευγμένων και χωρισμένων πρέπει να θεωρείται πολύ μεγαλύτερος.

2. Η διαδικασία του χωρισμού και του διαζυγίου: Παράμετροι και Ψυχολογικές αντιδράσεις

2.1 Παράμετροι που συσχετίζονται με το διαζύγιο

Πολλές φορές έχουν επιχειρηθεί από την κοινωνική ψυχολογία και από την κοινωνιολογία προσπάθειες για να ερμηνευτεί το φαινόμενο το διαζυγίων στην εποχή μας, να δούμε το λόγο που τα διαζύγια συνεχώς πολλαπλασιάζονται. Μερικοί λόγοι που οδηγούν στην ανάπτυξη του φαινομένου αυτού είναι οι ακόλουθοι.

Στις μέρες μας οι αξιώσεις που έχουμε από το γάμο είναι περισσότερες απ' ό τι είχαμε παλαιότερα. Αξιώσεις από την πλευρά συνεννόησης, της κατανόησης ή από την πλευρά της κοινωνικής τοποθέτησης. Μέσα στο γάμο αναζητούμε αγάπη, στοργή, ηρεμία, κατανόηση, που συχνά δεν βρίσκουμε στους ανθρώπους με τους οποίους ξεκινά η καινούργια ζωή. Δεν δεχόμαστε εύκολα να ταυτίσουμε τη ζωή μας με ένα άνθρωπο ο οποίος δεν μπορεί να ικανοποιήσει τις αξιώσεις που έχουμε.

Η διεθνείς ανασφάλεια που υπάρχει έχει σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία στις σχέσεις μας μιας κατάστασης όχι σιγουριάς. Έτσι λοιπόν ο γάμος παρουσιάζει ανασφάλεια και επηρεάζεται από τη γενική κατάσταση και από το γενικό κλίμα. Σήμερα αρκετές φορές οι νέοι σύζυγοι προετοιμάζονται στην ιδέα ότι ο γάμος τους μετά από ορισμένα χρόνια μπορεί να διαλυθεί.

Η νέα προσωπικότητα της γυναίκας στη σύγχρονη κοινωνία, που αξιώνει σεβασμό, αναγνώριση των ικανοτήτων της και των προσφορών της στην οικογένεια αποτελεί ένα από τους βασικότερους παράγοντες στο διαζύγιο. Αρκετές φορές ο σύζυγος αναγνωρίζει την προσφορά της γυναίκας στην οικογένεια και τις απαιτήσεις που μπορεί να έχει, όμως

υπάρχουν και περιπτώσεις που ο σύζυγος αντιμάχεται. Με την ύπαρξη παιδιών τα προβλήματα πολλαπλασιάζονται ως προς τις ανάγκες τους και την αγωγή τους.

Ένας ακόμη σοβαρός λόγος είναι και η έλλειψη ψυχολογικής ωριμότητας στο ζευγάρι καθώς και το γεγονός ότι οι άνθρωποι δεν είναι κατάλληλα προετοιμασμένοι για να πραγματοποιήσουν αυτό το μεγάλο βήμα. Μέσα στο γάμο μπορούν να ικανοποιήσουν πολλές τους επιθυμίες αλλά δεν είναι προετοιμασμένοι να κάνουν υποχωρήσεις και συμβιβασμούς.

Σημαντικό ρόλο έχει αποτελέσει και ο κοινωνικός παράγοντας. Παλιότερα όταν ένας άνθρωπος ήταν χωρισμένος ήταν δαχτυλοδειχτούμενος και η κριτική ήταν πολύ αυστηρή προς αυτόν. Αυτό το γεγονός δεν συμβαίνει στις μέρες μας καθώς ο καθένας είναι ελεύθερος να χωρίσει χωρίς να αποτελεί στίγμα για την προσωπικότητα του. Μετά το διαζύγιο μπορεί να προσαρμοστεί ευκολότερα από ότι ήταν παλιά.

Αποτελέσματα πολλών ερευνών για τις αιτίες του διαζυγίου έχουν δείξει ότι ποικίλοι παράγοντες συντελούν στην αύξηση των διαζυγίων διεθνώς και ότι η αλληλεπίδραση διαφόρων παραγόντων συσχετίζεται με μεγαλύτερη πιθανότητα για χωρισμό και διαζύγιο. Σε μια ευρεία ανασκόπηση των σχετικών ερευνών της δεκαετίας του 1980 για τις αιτίες του διαζυγίου σε διάφορες χώρες, η White (1990) παρουσίασε συνθετικά τα κυριότερα ευρήματα και στοιχεία, στα οποία συμφωνούν οι ερευνητές μεταξύ τους, σε σχέση με παραμέτρους σε τρεις τομείς: τη δομή στο μακροεπίπεδο, τα δημογραφικά στοιχεία και τη λειτουργία της οικογένειας.

2.1.1 Η δομή στο μακροεπίπεδο

Όσον αφορά τις κοινωνικές και πολιτισμικές παραμέτρους που συσχετίζονται με τη δομή στο μακροεπίπεδο, η White (1990) αναφέρει συμπερασματικά τις ακόλουθες παραμέτρους με βάση τα αντίστοιχα εμπειρικά δεδομένα: (α) Την αλλαγή της νομοθεσίας σε πολλές χώρες αναφορικά με το «διαζύγιο χωρίς υπαιτιότητα». (β) Την οικονομική κατάσταση. Πολλοί ερευνητές αναφέρουν ότι η συχνότητα των διαζυγίων μειώνεται σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, ενώ αυξάνεται σε περιόδους ευημερίας. Ωστόσο τα αποτελέσματα μιας εμπειριστατωμένης μελέτης στις Η.Π.Α. έδειξαν ότι παρατηρείται πολύ μικρή μείωση της συχνότητας των διαζυγίων σε περιόδους ευημερίας, εξαιτίας της θετικής επίδρασης της ευημερίας στις προσωπικές σχέσεις. (γ) Τον θεσμό της οικογένειας. Στα πλαίσια της βιομηχανικής κοινωνίας η ανάπτυξη εξωοικογενειακών θεσμών που αποτελούν εναλλακτικές πηγές οικονομικής ασφάλειας, ατομικών υπηρεσιών, ικανοποίησης και αναψυχής οδήγησε στην υποβάθμιση της σπουδαιότητας της οικογένειας, στη μείωση του αριθμού των γάμων και των παιδιών και στην αύξηση των διαζυγίων. Όμως ο υψηλός δείκτης διαζυγίων δεν αποτελεί χαρακτηριστικό όλων των εθνών με βιομηχανική ανάπτυξη. (δ) Την αναλογία των φύλων. Υποστηρίζεται ότι οι γυναίκες ενδιαφέρονται περισσότερο για τη σταθερότητα και ότι οι δείκτες διαζυγίου είναι υψηλότεροι όταν η αναλογία των γυναικών προς τους άντρες είναι μεγαλύτερη. (ε) Ο προσδιορισμός των ρόλων των φύλων έχει συσχετιστεί με το διαζύγιο σε δύο επίπεδα. (1) όταν οι γυναίκες έχουν μεγαλύτερη οικονομική ανεξαρτησία από τους άντρες και τις οικογένειές τους, έχουν περισσότερη ευχέρεια να χωρίσουν. (2) η ομοιότητα των ρόλων των δύο φύλων έχει ως αποτέλεσμα μικρότερη συζυγική συνοχή από ό,τι οι

συμπληρωματικοί παραδοσιακοί ρόλοι.(στ) Οι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η κοινωνική ένταξη αυξάνει την πιθανότητα τα άτομα να ακολουθήσουν τις κοινωνικές αξίες στην επιλογή κατάλληλου συζύγου και στη εκπλήρωση των συζυγικών ρόλων, και μειώνει αντίστοιχα την πιθανότητα να αντιμετωπίσουν το κοινωνικό στίγμα του διαζυγίου. (ζ) Οι πολιτισμικές αξίες αποτελούν ακόμη μια παράμετρο. Κατά το τέλος του 1980 υποστηρίχτηκε ότι παρατηρείται μια αύξηση του ατομικισμού και μια τάση «διαφυγής από τη δέσμευση» και επιπλέον, η άποψη ότι ο γάμος δεν είναι «κάτι που πρέπει να γίνει» αλλά θέμα προσωπικής επιλογής.

2.1.2 Δημογραφικά στοιχεία

Ως προς τα δημογραφικά στοιχεία και τα στοιχεία για τον κύκλο της ζωής, η White (1990) αναφέρει συμπερασματικά, με βάση δεδομένα πολλών ερευνών, τη συσχέτιση των ακόλουθων παραμέτρων με το διαζύγιο: (α) Τη σειρά γάμου και τα παιδιά από άλλο γάμο. Με βάση ερευνητικά δεδομένα διαπιστώθηκε ότι η συχνότητα διαζυγίου στους δεύτερους γάμους είναι υψηλότερη (κατά 25% περίπου) από τους πρώτους γάμους. Δύο πιθανές ερμηνείες έχουν υποστηριχθεί από ερευνητές: 1) ότι τα άτομα που ξαναπαντρεύονται συνεχίζουν να έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά (μικρή ηλικία κατά το πρώτο γάμο, χαμηλή μόρφωση κ.α) τα οποία έκαναν μεγαλύτερη τη πιθανότητα διάλυσης του πρώτου γάμου, 2) η εσωτερική δυναμική των δεύτερων γάμων είναι περισσότερο προβληματική από αυτή των πρώτων γάμων, κυρίως εξαιτίας των παιδιών που υπάρχουν από τους πρώτους γάμους. (β) Το διαζύγιον των γονέων. Έχει διαπιστωθεί ότι το διαζύγιο των γονέων αυξάνει την πιθανότητα ενός διαζυγίου στα παιδιά. (γ) Τη

συγκατοίκηση: έρευνες έχουν δείξει ότι η συγκατοίκηση πριν το γάμο συνδέεται με μεγαλύτερη πιθανότητα διαζυγίου. (δ) Την ηλικία κατά το γάμο. Έχει διαπιστωθεί ότι η μικρή ηλικία κατά το γάμο αυξάνει τη πιθανότητα διαζυγίου, ότι αποτελεί τον ισχυρότερο παράγοντα πρόβλεψης διαζυγίου στα πρώτα πέντε χρόνια γάμου και ότι οι αρνητικές επιδράσεις διατηρούνται για πολύ χρόνο στο γάμο και στους επόμενους γάμους. (ε) Την εγκυμοσύνη πριν το γάμο. Εμπειρικά δεδομένα έχουν δείξει ότι η εγκυμοσύνη πριν το γάμο και όχι αυτή καθεαυτή η σύλληψη πριν από το γάμο αυξάνει τη πιθανότητα διαζυγίου στο γάμο που ακολουθεί, κυρίως κατά τα πρώτα χρόνια του γάμου. (στ) Την γονιμότητα στο γάμο. Έχει διαπιστωθεί ότι το πρώτο παιδί μειώνει την πιθανότητα διαζυγίου στο μηδέν το πρώτο χρόνο μετά τη γέννηση, ενώ τα παιδιά σε μεγαλύτερες ηλικίες φαίνεται μεν ότι επιβραδύνουν το ρυθμό έκφρασης της μη ικανοποίησης από το γάμο που οδηγεί σε απόφαση για διαζύγιο, αλλά δεν τον εμποδίζουν και τελείως. Η μη ύπαρξη παιδιών συσχετίζεται με μεγαλύτερους δείκτες διαζυγίου και επιταχύνει τη διαδικασία του διαζυγίου. (ζ) Την ηλικία και τη διάρκεια του γάμου: εξαιτίας της μεγάλης συσχέτισης των δύο μεταβλητών είναι δύσκολό να διευκρινιστεί η επίδραση της κάθε μίας ξεχωριστά και να ερμηνευθούν τα αποτελέσματα. Εμπειρικά δεδομένα συντείνουν στο ότι το διαζύγιο είναι λιγότερο πιθανό όταν η ηλικία των συζύγων κατά το γάμο και η διάρκεια του γάμου είναι μεγαλύτερες. (η) Την φυλή. Οι μαύροι αμερικανοί είναι πιο πιθανό να χωρίσουν από τους λευκούς. Αυτή η διαφορά είναι δύσκολο να ερμηνευθεί, γιατί στις έρευνες έχουν ληφθεί υπόψη το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο και άλλοι παράγοντες όπως η γονιμότητα, η αναλογία των φύλων και η ηλικία κατά το γάμο.

2.1.3 Λειτουργία της οικογένειας / ποιότητα της σχέσης του ζευγαριού

Όσον αφορά τις παραμέτρους της λειτουργίας της οικογένειας που αφορούν τη δομή της, τη ποιότητα των σχέσεων και τους ψυχοκοινωνικούς παράγοντες, η White (1990) διαπίστωσε ότι υπάρχουν συγκριτικά λιγότερα θεωρητικά και εμπειρικά δεδομένα για τη συσχέτιση αυτών με το διαζύγιο. Συγκεκριμένα αναφέρει τις ακόλουθες παραμέτρους (α) Τη συζυγική ευτυχία: τα λίγα εμπειρικά δεδομένα δείχνουν ότι τα άτομα με χαμηλό δείκτη συζυγικής ευτυχίας είναι τέσσερις έως πέντε φορές περισσότερο να χωρίσουν σε περίοδο τριών χρόνων από ό,τι τα άτομα που αναφέρουν υψηλό δείκτη συζυγικής ευτυχίας. (β) Τις σκέψεις για το διαζύγιο, (γ) τη συζυγική αλληλεπίδραση: ο χρόνος που περνάει το ζευγάρι μαζί συσχετίζεται με χαμηλότερους δείκτες διαζυγίου. (δ) Το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, (ε) τη συμμετοχή της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό. Πολλές έρευνες δείχνουν ότι η συμμετοχή της γυναίκας στην εργασία αυξάνει την πιθανότητα διαζυγίου, παρότι άλλες έρευνες δείχνουν ότι μειώνει αντίστοιχα την αστάθεια στο γάμο. Ερευνητές έχουν διαπιστώσει ότι η μοναδική παράμετρος της απασχόλησης της γυναίκας που συνδέεται με μεγαλύτερη πιθανότητα για διαζύγιο είναι οι ώρες απασχόλησης και ότι το διαζύγιο είναι λιγότερο πιθανό όταν τα έσοδα της συζύγου - και αντίστοιχα η συνεισφορά της στα οικογενειακά έσοδα- είναι μεγαλύτερα. (στ) Στις προσωπικές αναφορές. Παρά τα μεθοδολογικά προβλήματα των σχετικών ερευνών που εμποδίζουν την χρησιμοποίηση των παραγόντων αυτών για την πρόβλεψη του διαζυγίου, από διαζευγμένους έχουν αναφερθεί οι ακόλουθοι λόγοι διαζυγίου: αλκοολισμός και χρήση ναρκωτικών, απιστία, ασυμφωνία, σωματική και

συναισθηματική κακοποίηση, διαφωνίες για το ρόλο των φύλων, σεξουαλικά και οικονομικά προβλήματα.

Η θρησκεία, στο βαθμό που συνδέεται με την ενίσχυση συγκεκριμένων προτύπων συμπεριφοράς, κοινωνικών και ηθικών αξιών και στάσεων, αποτελεί μια ακόμη παράμετρο και ανασταλτικό παράγοντα που συσχετίζεται με το διαζύγιο. Εκτός από τις μεγάλες διαπολιτισμικές διαφορές στη συχνότητα των διαζυγίων μεταξύ διαφόρων καθολικών χωρών και άλλων χωρών, παρατηρούνται ακόμη διαφορές που επηρεάζονται από το δόγμα. Έρευνες στις Η.Π.Α. έχουν δείξει ότι οι καθολικοί έχουν μικρότερους δείκτες διαζυγίων από τους Διαμαρτυρόμενους, τους Βαπτιστές και τους Εβραίους (Chan & Heaton, 1989, Kitson, Babri, & Roach, 1985). Άλλες μελέτες στις Η.Π.Α. και την Μεγάλη Βρετανία ανέφεραν ότι τα άτομα που πηγαίνουν στην εκκλησία και παρακολουθούν θρησκευτικές εκδηλώσεις είναι λιγότερο πιθανό να χωρίσουν (Glenn & Supancic, 1984, Thornes & Collard, 1979) και ότι αυτό πιθανόν να ερμηνεύεται είτε από το βαθμό της θρησκευτικής πίστης τους είτε από την κοινωνική υποστήριξη που νιώθουν τα ζευγάρια συμμετέχοντας σε εκκλησιαστικές δραστηριότητες και εκδηλώσεις.

Επίσης, υψηλότεροι δείκτες διαζυγίων έχουν παρατηρηθεί στις αστικές περιοχές σε σύγκριση με τις αγροτικές (Glenn & Shelton, 1985, Mott & Moore, 1979), υπογραμμίζοντας έτσι τη σημασία της ύπαρξης κοινωνικών υποστηρικτικών δικτύων. Ακόμη «κρίσεις» στην οικογένεια και ιδιαίτερα τραυματικά γεγονότα, όπως απόλυση από την εργασία και ανεργία, θάνατος ενός παιδιού κ.λπ., έχουν συσχετιστεί με μεγαλύτερη πιθανότητα διαζυγίου (Booth, Johnson, & Edwards, 1983).

Το διαζύγιο δεν είναι μια κατάσταση η οποία ξεκινάει ξαφνικά. Είναι μια κατάσταση που ξεκινάει από πολύ νωρίς και που για να πάρει μορφή και να γίνει πράξη χρειάζεται

έντονη ψυχολογική προετοιμασία και για τους δύο συζύγους. Ο ένας σύζυγος, ανάλογα από την θέση που παίρνει πάνω στο θέμα, μπορεί να δοκιμαστεί περισσότερο από τον άλλο. Όμως το διαζύγιο είναι μια δύσκολη κατάσταση από την οποία κανείς δεν βγαίνει νικητής. Ένας γάμος μέχρι να φτάσει στο διαζύγιο περνάει από τα ακόλουθα τρία στάδια. Αρχικά έχουμε το στάδιο των πρώτων απογοητεύσεων. Το ζευγάρι αντιλαμβάνεται ότι υπάρχουν κάποια προβλήματα στη σχέση του αλλά δεν θέλει να το παραδεχτεί όμως απωθεί οποιαδήποτε σκέψη αφορά το διαζύγιο. Οι άνθρωποι αυτοί έχουν επενδύσει πολλά στο γάμο τους και συνειδητοποιούν ότι τα θεμέλια της οικογενειακής τους ευτυχίας δεν έχουν γερές βάσεις με αποτέλεσμα να απογοητεύονται. Οι σύζυγοι δεν έχουν βοηθηθεί μεταξύ τους να ωριμάσουν, με αποτέλεσμα να καταθέτουν τις προσπάθειες για να σώσουν το γάμο τους στις πρώτες δυσκολίες που έχουν να αντιμετωπίσουν. Δεν είναι σε θέση να καταλάβουν τα προβλήματα που έχουν και να αντιμετωπίσουν.

Το στάδιο του συναισθηματικού διαζυγίου διαδέχεται τις πρώτες απογοητεύσεις. Οι σύζυγοι αντιλαμβάνονται ότι δεν ταιριάζουν και αρχίζουν να σκέφτονται τη πιθανότητα του διαζυγίου. Σε αυτή τη περίοδο ξεκινάνε οι διαξιφισμοί και ο ένας αρχίζει να κατηγορεί τον άλλο πως δεν είναι αντάξιος του ιδανικού που οραματίστηκε, πως τον απογοητεύει. Προχωρούν στα συγκεκριμένα προβλήματα που αντιμετωπίζουν και καθώς είναι ανώριμοι, πολλές φορές στέκονται ο καθένας στο δικό του πρίσμα και δεν προχωρούν προς τη θέση του άλλου. Αυτή η ψυχολογική ανωριμότητα τροφοδοτεί τους διαξιφισμούς, τις κατηγορίες, τους διαπληκτισμούς και δεν βοηθάει στην αντικειμενική αντιμετώπιση των προβλημάτων. Το συναισθηματικό διαζύγιο είναι πολύ συχνό στην εποχή μας και σε αρκετές περιπτώσεις δεν καταλήγει στο νομικό διαζύγιο. Δέχονται

μοιρολατρικά αυτή τη κατάσταση και αποφασίζουν ότι θα συνεχίσουν τη ζωή τους με αυτό το τρόπο. Οι λόγοι που οδηγούν τα ζευγάρια στην απόφαση αυτή μπορεί να είναι οικονομικοί που δεν επιτρέπουν στο ζευγάρι να χωρίσει ή υπάρχουν συμφέροντα αμοιβαία που επιβάλλουν να διατηρείται αυτή η κατάσταση. Η ύπαρξη παιδιών είναι ακόμη μία αφορμή για να μην οδηγηθεί το ζευγάρι στο νομικό διαζύγιο.

Άλλες φορές το συναισθηματικό διαζύγιο καταλήγει στο νομικό διαζύγιο. Το νομικό διαζύγιο είναι η απόφαση του ζευγαριού να ακολουθήσει διαφορετικούς δρόμους. Η κοινωνία μαθαίνει για την απόφαση αυτή και για την επιθυμία του ζευγαριού να μην συμβιώνουν μαζί και να ακολουθήσουν ξεχωριστούς δρόμους στη ζωή τους. Σε αυτή τη φάση οι άνθρωποι βρίσκονται σε δύσκολη ψυχολογική θέση και απευθύνονται σε κάποιο δικηγόρο. Αρκετές είναι οι περιπτώσεις που οι δικηγόροι δεν κάνουν καλά τη δουλεία τους με αποτέλεσμα να αυξάνουν τις συγκρούσεις και την ένταση. Επειδή ο δικηγόρος είναι αυτός που εκφράζει το γράμμα του νόμου, βλέπει απρόσωπα τον άνθρωπο και τον καταδικάζει σε αυτή τη διαδικασία, την ψυχολογική, που τραυματίζει τους ανθρώπους, πολλές φορές, για όλη τους τη ζωή.

2.2 Θεωρητικό μοντέλο του Kurdek

Ο χωρισμός και το διαζύγιο δεν είναι απλώς ένα γεγονός, αλλά μια πολυσύνθετη διαδικασία με ποικίλες αλλαγές σε πολλούς τομείς της ζωής όλων των μελών της οικογένειας και διαφορετικά στάδια προσαρμογής. Οι αντιδράσεις και η προσαρμογή των γονέων και των παιδιών εξαρτώνται από πολλούς παράγοντες που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Ο Kurdek (1981) προκειμένου να ερμηνεύσει τα διάφορα δεδομένα που

σχετίζονται με την προσαρμογή των γονέων αλλά και των παιδιών στο διαζύγιο πρότεινε ένα σύνθετο θεωρητικό μοντέλο. Σύμφωνα με αυτό, οι αντιδράσεις όλων των μελών της οικογένειας, εξαρτώνται από τα εξής τέσσερα συστήματα του οικολογικού περιβάλλοντος, μέσα στο οποίο αναπτύσσεται ο άνθρωπος.

Το μακροσύστημα, το οποίο περιλαμβάνει όλες τις κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες και στάσεις που σχετίζονται με την οικογενειακή ζωή, όπως ο γάμος, το διαζύγιο κλπ. Όλες αυτές οι στάσεις και αξίες επηρεάζουν την ανάπτυξη, τη συμπεριφορά, τις αντιλήψεις και τις αντιδράσεις ενός ατόμου στο περιβάλλον στο οποίο ζει, επομένως επηρεάζουν και τις αντιδράσεις και τις αντιλήψεις σχετικά με το διαζύγιο.

Το εξωσύστημα, το οποίο περιλαμβάνει τις κοινωνικές παραμέτρους του περιβάλλοντος στο οποίο ζει το άτομο. Με το διαζύγιο σχετίζονται οι περιβαλλοντικές αλλαγές (π.χ. αλλαγή κατοικίας) και η ύπαρξη δικτύων υποστήριξης (π.χ. συγγενείς, φίλοι).

Το μικροσύστημα, το οποίο αφορά τις διαπροσωπικές σχέσεις των μελών της οικογένειας. Ως προς το διαζύγιο, ρόλο παίζει η λειτουργία της οικογένειας και οι αλλαγές στις σχέσεις των μελών της οικογένειας πριν και μετά το διαζύγιο.

Το οντογενετικό σύστημα, το οποίο αναφέρεται στην ψυχοκοινωνική επάρκεια, τα ατομικά χαρακτηριστικά και τις ικανότητες του παιδιού για την αντιμετώπιση μιας κρίσης της οικογένειας, που στην περίπτωση μας είναι το διαζύγιο.

Οι δεσμοί των συζύγων λειτουργούν σε πολλά διαφορετικά επίπεδα (συναισθηματικό, σεξουαλικό, κοινωνικό, οικογενειακό κλπ) οπότε η διαδικασία του χωρισμού είναι σύνθετη. Η ρήξη στον καθένα από αυτούς τους δεσμούς συνήθως συμβαίνει σε διαφορετικό χρονικό διάστημα. Η ρήξη των συναισθηματικών δεσμών συμβαίνει νωρίτερα από το φυσικό χωρισμό.

Ποικίλες συναισθηματικές αντιδράσεις δημιουργούνται από την απόφαση για διαζύγιο και μετά από το φυσικό χωρισμό. Μετά το διαζύγιο επηρεάζονται όλοι οι τομείς στη ζωή του ατόμου με αποτέλεσμα η αποδιοργάνωση και ο θρήνος να έχουν μεγαλύτερη ένταση και να κρατήσουν αρκετό χρονικό διάστημα. Τα άτομα αυτά εμφανίζουν ορισμένες ψυχικές αντιδράσεις όπως: λύπη, θυμό, κατάθλιψη, συναισθηματική προσκόλληση του ενός συζύγου στον άλλο (Chiriboga, Roberts, & Stein, 1978, Kelly, 1982. Wallerstein & Kelly, 1980). Με το τέλος της διαδικασίας του θρήνου και την προσαρμογή στα νέα δεδομένα το άτομο εισέρχεται σε ένα καινούργιο στάδιο ισορροπίας.

Μέσα από έρευνες έχει φανεί ότι οι διάφορες ψυχολογικές αντιδράσεις στο διαζύγιο καθώς και η προσαρμογή μετά το χωρισμό εξαρτώνται από διάφορους παράγοντες όπως η αυτοεκτίμηση και η προσωπικότητα του κάθε συζύγου, η ηλικία και το φύλο του, η διάρκεια του γάμου, η ύπαρξη παιδιών, η επικοινωνία και η ποιότητα της σχέσης πριν και μετά το διαζύγιο, το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, ο ρόλος του/της συζύγου στη λήψη της απόφασης για το διαζύγιο κλπ (Chiriboga, Roberts, & Stein, 1978. Duncan & Hoffman, 1985. Goetting, 1981. Kelly, 1982. McLanahan, Wedemeyer, & Adelberg, 1981).

Στις οικογένειες με παιδιά η απόφαση για διαζύγιο σπάνια είναι ομόφωνη. Συνήθως ο ένας από τους δύο συζύγους δεν θέλει να χωρίσει καθόλου ή ο ένας επιθυμεί να χωρίσει περισσότερο από τον άλλο. Για αυτούς τους λόγους τα συναισθήματα, οι ψυχολογικές τους αντιδράσεις και η προσαρμογή τους διαφέρουν. Περισσότερο αγχώδης και δύσκολη είναι συνήθως η περίοδος πριν από το χωρισμό για το/τη σύζυγο που παίρνει την πρωτοβουλία για το διαζύγιο, ενώ για τον άλλο σύζυγο δυσκολότερη είναι η απόφαση μετά το χωρισμό (Kelly, 1982).

2.3 Επιπτώσεις του διαζυγίου ως προς το ζευγάρι

Ο χωρισμός αποτελεί μια από τις πιο τραυματικές εμπειρίες στη ζωή ενός ατόμου και ο ψυχικός πόνος είναι τεράστιος και για τους δύο συζύγους. Αποτελέσματα ερευνών δείχνουν ότι σε άτομα χωρισμένα, διαζευγμένα ή με πρόβλημα γάμου εμφανίζονται σε μεγαλύτερα ποσοστά –σε σύγκριση με τους παντρεμένους- προβλήματα ψυχικής και σωματικής υγείας, αυτοκτονιών, αλκοολισμού, ανθρωποκτονιών, καθώς και τροχαίων ατυχημάτων ιδιαίτερα κατά την περίοδο των έξι μηνών πριν από το χωρισμό και των έξι μηνών μετά το χωρισμό (Bloom, Asher, & White, 1978. Wertlieb, Budman, Demby, & Randall, 1984).

Ο Αμερικανός ψυχολόγος Alexander (Χουρδάκη Μ., 1982) αναφέρει ότι το διαζύγιο δημιουργεί θύματα και δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι όποιος περάσει από αυτή τη διαδικασία έχει ένα τραυματισμό οποιαδήποτε κι αν είναι η επανόρθωση που γίνεται αργότερα. Κανείς δεν είναι ευτυχισμένος κατά το διαζύγιο γιατί προκύπτουν δύσκολα και πολυάριθμα προβλήματα τα οποία συνδέονται με μια αρκετά ενοχλητική κατάσταση η οποία αποκαλύπτει την ανθρώπινη μικροπρέπεια.

Αν θέλουμε να δώσουμε ένα ψυχολογικό προφίλ των ανθρώπων που χωρίζουν, θα μπορούσαμε να ξεχωρίσουμε ορισμένες ιδιότητες που τους χαρακτηρίζουν. Αρχικά θα διακρίνουμε μια πιθανή εκδικητική στάση που προέρχεται από το γεγονός πως καταστρέφεται η ζωή τους και οι σύζυγοι είναι έτοιμοι για οποιαδήποτε πράξη. Οι πράξεις αυτές υπό κανονικές συνθήκες δεν θα ήταν αποδεκτές και τα άτομα δεν θα τις πραγματοποιούσαν. Επομένως η εκδίκηση είναι ένα χαρακτηριστικό των ανθρώπων που χωρίζουν.

Μια δεύτερη αντίδραση είναι η επιθυμία για αποκοπή από το παρελθόν. τα άτομα αυτά επιθυμούν να ξεχάσουν, να διαγράψουν τη περίοδο της ζωής τους που πέρασαν με το σύζυγο τους, τη τάση αυτή την έχουν οι άνθρωποι που είχαν τη πρωτοβουλία να χωρίσουν. Αυτός ο άνθρωπος έχει την ανάγκη να ξεκόψει από το παρελθόν του και να προχωρήσει στη ζωή του.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό είναι το άγχος και ο φόβος προς το άγνωστο. Το διαζύγιο είναι το τέλος μια κατάστασης και η αρχή μία άλλης που το άτομο δεν μπορεί να οραματιστεί και να προγραμματίσει. Για αυτό το λόγο το άγχος είναι διάχυτο σε όλη την ψυχολογία τους. Φοβούνται το νέο ξεκίνημα, φοβούνται το άγνωστο, πολύ περισσότερο φοβάται αυτός που δεν είχε την πρωτοβουλία του διαζυγίου και που δεν ξέρει προς τα πού να στραφεί.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι άνθρωποι έχουν την ανάγκη να ζητήσουν βοήθεια και να βρουν στήριγμα σε κάποιο φίλο, συγγενή για να συζητήσουν μαζί του για την όλη κατάσταση. Πολλές φορές στα πιο αναρμόδια πρόσωπα για ψυχολογική υποστήριξη τα οποία είναι οι δικηγόροι.

2.4 Τα «στάδια» του διαζυγίου

Ο Bohannon (1970), θεωρεί το διαζύγιο μια διαδικασία που αποτελείται από έξι «στάδια» σε διαφορετικούς τομείς, των οποίων η σειρά δεν είναι ίδια για όλα τα άτομα, όπως ίδια δεν είναι η έντασή τους σε κάθε χρονική φάση. Τα στάδια αυτά είναι τα ακόλουθα.

Το συναισθηματικό διαζύγιο, κατά τη διάρκεια του οποίου οι σύζυγοι σταδιακά αντιλαμβάνονται την συναισθηματική απομάκρυνση στη σχέση τους, την έλλειψη εμπιστοσύνης, την απογοήτευση και επικεντρώνονται σε αρνητικούς χαρακτηρισμούς για το γάμο τους και τον/την σύζυγο τους. Αγνοούν τα προβλήματα και τις άσχημες καταστάσεις που βιώνουν και δεν προσπαθούν να δώσουν κάποια λύση σε αυτά με αποτέλεσμα η σχέση να οδηγείται σε αδιέξοδο.

Το νομικό διαζύγιο, κατά τη διάρκεια αυτού του σταδίου ο ένας από τους δύο συζύγους απευθύνεται σε κάποιο δικηγόρο και καταθέτει αίτηση διαζυγίου. Ο Bohannon αναφέρει ότι οι περισσότερες σχετικές νομοθεσίες στις δυτικές χώρες δεν διαθέτουν τη σωστή δομή και την απαραίτητη ευαισθησία ως προς τις ανάγκες των μελών της οικογένειας για να καταστεί δυνατή η αποφόρτιση όλων των συναισθημάτων με κοινωνικά αποδεκτούς τρόπους κατά τη φάση αυτή. Επίσης αρκετές είναι και οι περιπτώσεις που οι δικηγόροι συντελούν στην αύξηση των συγκρούσεων με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός εχθρικού κλίματος μεταξύ των δύο πλευρών.

Το οικονομικό διαζύγιο, στο στάδιο αυτό γίνεται η διευθέτηση της κοινής περιουσίας των συζύγων και η ρύθμιση σχετικά με τη διατροφή προς τη σύζυγο και τα ανήλικα παιδιά.

Το διαζύγιο από τον κοινό γονεϊκό ρόλο αναφέρεται στο γεγονός ότι, ενώ οι γονείς χωρίζουν, ασκούν από κοινού σε ισότιμη βάση τον γονεϊκό ρόλο. Ο Bohannon αναφέρει ότι η ρύθμιση της επιμέλειας δημιουργεί μια άνιση κατανομή στα δικαιώματα των δύο γονέων όσον αφορά την επίδραση στην ανατροφή και στην εκπαίδευση των παιδιών με αποτέλεσμα τη δημιουργία εντάσεων και συγκρούσεων. Όλα αυτά έχουν ως συνέπεια τη δημιουργία έντονου ψυχικού πόνου εξαιτίας του κοινού γονεϊκού ρόλου.

Το διαζύγιο από την κοινότητα αναφέρεται στις αλλαγές που δημιουργούνται στο κοινωνικό κύκλο των γνωστών και των φίλων. Τα άτομα αντιμετωπίζουν προβλήματα κοινωνικής απομόνωσης και μοναξιάς με αποτέλεσμα να στρέφονται σε κοινωνικούς συλλόγους και ομάδες για υποστήριξη και συμπαράσταση.

Το τελευταίο στάδιο αποτελεί το ψυχικό διαζύγιο. Μετά από τις προσπάθειες για αντιμετώπιση του ψυχικού τραύματος και τις προσπάθειες ανασυγκρότησης έρχεται προοδευτικά η «απεξάρτηση» του ενός συζύγου από τον άλλο, ο χωρισμός του εαυτού από την προσωπικότητα και την επίδραση του άλλου συζύγου.

Όσον αφορά τις ψυχολογικές-συναισθηματικές διαστάσεις της προσαρμογής του ατόμου στη διαδικασία του διαζυγίου ο Wiseman (1975) αναφέρει τα ακόλουθα πέντε στάδια.

Αρχικά έχουμε το στάδιο της άρνησης. Αρκετές φορές οι σύζυγοι χρησιμοποιούν αυτό το μηχανισμό για να διατηρήσουν το γάμο τους. Υπάρχουν δύο μορφές άρνησης: οι σύζυγοι αναφέρουν ότι αντιμετωπίζουν ορισμένα σοβαρά προβλήματα αλλά αυτοί δεν έχουν καμία ευθύνη γιατί τα αποδίδουν σε εξωτερικούς παράγοντες με αποτέλεσμα να αποφύγουν τη συνειδητή αντιμετώπιση τους. Η δεύτερη μορφή είναι όταν οι σύζυγοι δηλώνουν ότι είναι πολύ ικανοποιημένοι από το γάμο τους παρά τις δυσκολίες και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν.

Στη συνέχεια έχουμε το αίσθημα της απώλειας και την κατάθλιψη. Τα άτομα αντιλαμβάνονται την σοβαρότητα της κατάστασης και την ανάγκη για άμεση αντιμετώπιση, με αποτέλεσμα να εμφανίζουν αντιδράσεις και συναισθήματα παρόμοια με την απώλεια ενός σημαντικού προσώπου (λύπη, μοναξιά, κατάθλιψη κλπ).

Στο επόμενο στάδιο έχουμε το θυμό και την αμφιθυμία. Η αντιμετώπιση της διαδικασίας του διαζυγίου έχει σαν αποτέλεσμα να προκαλεί έντονα συναισθήματα απογοήτευσης, θυμού τα οποία οδηγούν στην κατάθλιψη. Η ρύθμιση της επιμέλειας των παιδιών, οικονομικών και άλλων ζητημάτων οδηγούν σε εκρήξεις θυμού που λειτουργούν ως διέξοδος των αρνητικών συναισθημάτων. Συνήθως στο στάδιο αυτό εμφανίζονται και αισθήματα αμφιθυμίας και γίνονται προσπάθειες επανασυνδέσεις και συμφιλιώσεις. Το στάδιο αυτό χαρακτηρίζεται από επαναπροσανατολισμό του τρόπου ζωής και της ταυτότητας. Κάθε άτομο προσπαθεί να προσαρμοστεί στο νέο τρόπο ζωής του που απαιτεί επαναπροσδιορισμό της «ταυτότητας» του/της στο προσωπικό, σεξουαλικό, κοινωνικό και επαγγελματικό τομέα.

Στο τελευταίο στάδιο το άτομο αποδέχεται το διαζύγιο έχοντας αντιμετωπίσει τα αισθήματα θυμού προς τον άλλο σύζυγο και έχοντας αποκτήσει μία μεγαλύτερη ικανότητα κατανόησης και συνεργασίας.

Μπορούμε να μιλήσουμε για επιτυχές διαζύγιο όταν και οι δύο σύζυγοι καταλήξουν ομόφωνα σε αυτή την απόφαση η οποία μπορεί να είναι το καλύτερο για τη ζωή τους. Τα άτομα πρέπει να απαλλαγούν από τη μικροπρέπεια και να δουν όλη αυτή τη ψυχική περιπέτεια με μια ανώτερη στάση. Πολλές φορές μέσα από την ταλαιπωρία του διαζυγίου το άτομο μπορεί να ωριμάσει αφού ζητήσει βοήθεια από ψυχολόγους ακόμη και από ψυχιάτρους. Οι άνθρωποι που καταφέρνουν να έχουν ένα επιτυχές διαζύγιο δεν γίνονται δυστυχισμένοι καθώς καταλαβαίνουν τις αιτίες που οδήγησαν σε αυτό, ξέρουν τι ζητούν στη ζωή τους και ξεκαθαρίζουν καλύτερα το μέλλον τους. Βαδίζουν τη ζωή τους με περισσότερη αισιοδοξία, ωριμότητα και ευθύνη.

3. Προσέγγιση των παιδιών

3.1 Πως το λέμε στα παιδιά

Το διαζύγιο αποτελεί ένα τραυματικό γεγονός για τους γονείς αλλά είναι ακόμη πιο σκληρό για τα παιδιά. Τα παιδιά θα αποτελούν πάντοτε μέρος της ζωής του ζευγαριού γιατί το διαζύγιο δεν σημαίνει την εξαφάνιση του πρώην συζύγου, όπως συμβαίνει σε αρκετά ζευγάρια που δεν έχουν παιδιά. Όταν δεν υπάρχουν παιδιά η κατάσταση του διαζυγίου είναι πιο εύκολη. Όταν όμως υπάρχουν τα παιδιά η κατάσταση είναι πιο δύσκολη γιατί ταλαιπωρούνται και αυτά κατά τον ίδιο τρόπο όπως οι γονείς.

Οι γονείς που αποφασίζουν να χωρίσουν, δεν σταματούν μπροστά στο γεγονός πως υπάρχουν παιδιά. Θέλουν να ξαναφτιάξουν τη ζωή τους έστω και αν τα παιδιά υπάρχουν γύρω τους. Αρκετές φορές οι γονείς υιοθετούν απέναντι στα παιδιά ψυχολογικές στάσεις που είναι περίεργες. Υπάρχουν άνθρωποι που θέλουν να χωρίσουν και δείχνουν αντιπάθεια απέναντι στα παιδιά τους. Πολλοί γονείς βλέπουν τα παιδιά τους ως εμπόδιο για να συνεχίσουν τη ζωή τους. Υπάρχει ακόμη μια κατηγορία γονέων που αδιαφορεί για την ψυχολογία των παιδιών τους. Τη βλέπουν, την παρακολουθούν, την ζουν μα είναι τόσο συγκεντρωμένοι στο δικό τους προσωπικό πρόβλημα, που όλα τα άλλα τα βάζουν σε δεύτερη μοίρα. Βλέπουν εκείνη τη στιγμή όλα όσα έχουν φταίξει να γκρεμίζονται και σκέφτονται πως το παιδί έχει όλη την ευχέρεια να ζήσει καλά, αυτοί όμως που χάνονται αυτή τη στιγμή είναι οι ίδιοι και αδιαφορούν κατά κάποιο τρόπο για το παιδί. Οι πλειοψηφία όμως των γονέων αισθάνονται ενοχή απέναντι στα παιδιά τους, αισθάνονται ότι αυτά είναι τα θύματα αυτής της κατάστασης μα ελπίζουν πως στο μέλλον τα παιδιά

θα δείξουν κατανόηση και με αυτό τον τρόπο θα απαλλαγούν από το αίσθημα ενοχής που αισθάνονται.

Τα παιδιά από την πλευρά τους παρακολουθούν τη διαδικασία του διαζυγίου είτε το φανερώνουν είτε όχι. Από την αρχή θα αντιληφθούν τα πρώτα συμπτώματα, όταν ξεκινήσουν οι πρώτοι μικροκαβγάδες ξεκινούν να ανησυχούν. Τα παιδιά είναι πολύ ευαίσθητα σε κάθε τι που αφορά την ήσυχη και ασφαλή ατμόσφαιρα του σπιτιού τους. Το καλό οικογενειακό κλίμα δημιουργεί τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την ομαλή ανάπτυξη του παιδιού. Η διαδικασία του διαζυγίου είναι δοκιμασία για την ψυχική υγεία του παιδιού. Τα παιδιά καταλαβαίνουν αμέσως πως κάτι συμβαίνει με τους γονείς τους και αυτό που τους ανησυχεί περισσότερο είναι ότι θα έχει άμεση συνέπεια σε αυτά, και δεν ξεγελιούνται.

Έτσι διαμορφώνουν δύο τακτικές. Έχουμε παιδιά που υιοθετούν στάση επιθετική, στάση νευρικότητας και στάση αντίθεσης απέναντι στους γονείς και το υπόλοιπο περιβάλλον. Είναι παιδιά που δεν θέλουν να πάνε στο σχολείο, δεν θέλουν να κάνουν παρέα με τους φίλους τους, αισθάνονται ταπεινωμένα, μειωμένα, παρουσιάζουν πτώση στα μαθήματα και στους βαθμούς. Είναι παιδιά με ανασφαλή προσωπικότητα, που δεν μπορούν να συγκεντρωθούν για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του σχολείου. Δίπλα σε αυτά έχουμε και παιδιά που υιοθετούν μια στάση μοιρολατρική, μελαγχολίας, παθητικότητας, κλείνονται στον εαυτό τους, δεν μιλάνε, δίνουν την εντύπωση πως δεν παίρνουν μέρος, ενώ στην πραγματικότητα είναι πολύ δυστυχημένα.

Από την στιγμή που οι γονείς αποφασίζουν να προχωρήσουν σε διαζύγιο πρώτο μέλημα πρέπει να είναι η ενημέρωση των παιδιών τους. Ένα διαζύγιο είναι εξίσου αξιοπρεπές όσο και ένας γάμος. Η σιωπή γύρω από το διαζύγιο, σιωπή που στηρίζεται στο πρόσχημα

ότι πρόκειται για γεγονός που συνοδεύεται από πόνο, το κάνει να ισοδυναμεί για τα παιδιά με «βρωμιά». Είναι απαραίτητο το παιδί να ακούσει τα νέα αυτά και από τους δύο γονείς. Και οι δύο γονείς πρέπει να κάνουν το χωρισμό τους ανθρώπινο, να το πουν με λόγια και να μην το κρατήσουν για τον εαυτό τους υπό μορφή άρρητου άγχους, εκφραζόμενου μόνο μέσα από ψυχικές διαθέσεις, καταθλιπτικές καταστάσεις ή καταστάσεις ερεθισμού που το παιδί αντιλαμβάνεται ως κλωνισμό της ισορροπίας των γονιών του. Τα παιδιά έχουν κάθε δικαίωμα να μάθουν την αλήθεια, όσο οδυνηρή και αν είναι. Ένα παιδί ανεξάρτητα από την ηλικία που έχει μπορεί να καταλάβει αυτά που έχουν να του πουν οι γονείς του. Αρκετοί γονείς παραβλέπουν αυτή την οδυνηρή ευθύνη, ιδιαίτερα όταν τα παιδιά τους είναι μικρά σε ηλικία. Όμως είναι κουτό να μην τα ενημερώνουν, γιατί τα παιδιά είναι ικανά να αντιλαμβάνονται τι συμβαίνει γύρω τους και είναι τελείως ικανά να αναλάβουν τη πραγματικότητα που ζουν.

Ο γονιός μπορεί να φύγει από το σπίτι όταν το παιδί δεν είναι εκεί ή όταν αυτό κοιμάται. Αυτό θα φανεί σαν λιποταξία και το παιδί θα είναι συντετριμμένο και θα αρχίσει να φαντάζεται πράγματα πολύ χειρότερα από την αλήθεια. Το παιδί μπορεί να αισθανθεί ότι αυτό είναι υπεύθυνο για το διαζύγιο των γονιών του, θα αισθανθεί ότι δεν είναι αρκετά σπουδαίο για να συμμετέχει σε σοβαρές οικογενειακές υποθέσεις, θα αισθανθεί προδομένο εάν μάθει για το διαζύγιο από κάποιο τρίτο πρόσωπο. Αν τα παιδιά ενημερώνονταν για το τι συμβαίνει, δεν θα ζούσαν μέσα σε ένα όνειρο που οι μεγάλοι προσπαθούν να διατηρήσουν, ένα όνειρο που ανταποκρίνεται στην εξιδανίκευση του μικρού παιδιού, το όνειρο του «μπαμπά και της μαμάς» συγκολλημένων, αχώριστων, όνειρο που αντιπροσωπεύει την ασφάλεια τους. Η ενημέρωση μπορεί να είναι κάτι το πολύ θετικό για αυτά, γιατί όσες πιο πολλές δυσκολίες έχουν οι γονείς, τόσο πιο πολύ

αυτό μπορεί να στηρίξει τα παιδιά να γίνουν γρήγορα αυτόνομα.

Πρέπει οι γονείς να δουλέψουν μαζί ώστε η διαδικασία του διαζυγίου να είναι όσον το δυνατό πιο ανώδυνη για τα παιδιά. Όποιες και να είναι οι διαφορές που έχουν μεταξύ τους πρέπει να συμφωνήσουν ότι το μόνο που δεν θέλουν είναι να πληγώσουν τα παιδιά τους. Τα παιδιά πρέπει να κρατηθούν έξω από τις νομικές και οικονομικές διαφορές που υπάρχουν. Οι γονείς πρέπει να προετοιμαστούν κατάλληλα για αυτή τη συζήτηση. Πρέπει να λάβουν υπόψη την ηλικία και το αναπτυξιακό στάδιο που βρίσκονται τα παιδιά τους και αν τους δώσουν τις απαραίτητες πληροφορίες χωρίς πολλές λεπτομέρειες για να καταλάβουν τη πραγματική κατάσταση.

Η συζήτηση αυτή πρέπει να γίνει σε ένα διάστημα που θα είναι βολικό και για τους δύο γονείς. Αυτή η στιγμή πρέπει να είναι αρκετά πριν την αναχώρηση του ενός γονέα από το σπίτι, ώστε τα παιδιά να είναι προετοιμασμένα για αυτό που πρόκειται να συμβεί. Εάν η απόφαση δεν είναι οριστική η συζήτηση αυτή θα ήταν καλό να μην γίνει γιατί τα παιδιά θα ζουν μέσα στην ανησυχία και την αμφιβολία και θα ήταν πολύ σκληρό για αυτά.

Κατά τη διάρκεια της συζήτησης οι γονείς πρέπει να κρατήσουν την ψυχραιμία τους, να είναι ειλικρινείς, ήρεμοι και λογικοί. Τα παιδιά σίγουρα θα έχουν ερωτήσεις και για τους δύο γονείς για αυτό η κοινή παρουσία θα διευκολύνει την κατάσταση. Η πρώτη κουβέντα θα ήταν καλό να γίνει με όλα τα παιδιά μαζί, ακόμη και αν υπάρχουν μεγάλες διαφορές στην ηλικία. Μέσα από τη συζήτηση αυτή θα πρέπει να δοθεί η ευκαιρία στα παιδιά να εκφράσουν τα συναισθήματα τους και να συλλογιστούν τις συνέπειες για αυτό και οι γονείς πρέπει να φροντίσουν να τους μεταδώσουν ελπίδα για την νέα κατάσταση που θα αντιμετωπίσουν και όχι απελπισία. Με ειλικρίνεια πρέπει να πουν στα παιδιά το πόνο που απορρέει από το διαζύγιο τόσο για εκείνους όσο και για τα ίδια τα παιδιά, επίσης

πρέπει να ενημερωθούν για το που θα μένουν, που θα μένει ο γονιός που θα φύγει από το σπίτι και κάθε πότε θα τον βλέπουν. Πρέπει να είναι ενήμερα για τις αλλαγές που τα αφορούν όπως μία μετακόμιση ή αλλαγή σχολείου. Οι αλλαγές σίγουρα δεν είναι ευχάριστες για κανένα, ιδιαίτερα σε αυτούς που δεν μπορούν να τις ελέγξουν, αλλά η προσαρμογή και η αποδοχή είναι καλύτερες εάν υπάρξει προηγούμενη προειδοποίηση.

Τα παιδιά πρέπει να καταλάβουν ότι οι γονείς τους δεν μπορούν πλέον να μένουν μαζί και ότι για αυτό το γεγονός εκείνα δεν φέρουν καμία ευθύνη. Οι γονείς πρέπει να τονίσουν στο παιδί τους ότι το αγαπούν και ότι δεν μετάνιωσαν ούτε στιγμή που γεννήθηκε. Έχει μεγάλη σημασία να το κάνουν αυτό γιατί το παιδί σκέφτεται ότι μετανιώνουν για όλα αφού θέλουν να ακυρώσουν το γάμο τους. Το παιδί πιστεύει ότι οι γονείς δεν ακυρώνουν μόνο τη συμφωνία μεταξύ τους αλλά συγχρόνως και την αγάπη τους προς αυτό, πολύ περισσότερο μάλιστα καθώς η κατάσταση το παρακινεί να πει στον ένα από τους δύο γονείς «δεν σε αγαπώ πια», όταν ταυτίζεται με τον άλλο. Και καθώς μέσα του έχει την ανάγκη να αγαπάει και τους δύο γονείς, αν δεν του δοθούν οι κατάλληλες εξηγήσεις, συμβαίνει κάτι που διαστρέφει τη βαθύτερη ισορροπία του.

Αν οι γονείς αγαπήθηκαν, αν επιθυμούσαν τη σύλληψη και τη γέννηση του παιδιού, δεν πρέπει να αρνηθούν την αγάπη τους για αυτό, γιατί έτσι αρνιούνται την αγάπη που ένιωσε ο ένας για τον άλλο μια ορισμένη στιγμή. Πρέπει να προσπαθήσουν να αποφύγουν να κάνουν το παιδί να φανταστεί ότι , αφού οι γονείς του δεν αγαπιούνται πια, παύουν να αγαπούν στο πρόσωπο του τον άλλο γονιό. Το παιδί έχει ανάγκη να ακούσει το καθένα από τους γονείς να λέει ότι δεν έχει μετανιώσει που παντρεύτηκε ακόμα και αν είναι δύσκολο να χωρίζεις.

Εάν το παιδί γεννήθηκε από σαρκικό έρωτα μόνο και όχι από αγάπη, χωρίς να είναι

σίγουροι οι γονείς του ότι θα ζήσουν μαζί, είναι σημαντικό το παιδί να το γνωρίζει γιατί αυτό σημαίνει ότι το ίδιο είχε την δύναμη να έρθει στον κόσμο από ένα ζευγάρι που δεν ήταν σίγουρο εάν θα διατηρηθεί. Η μάνα του δεν έκανε αποβολή, πράγμα που αποδεικνύει ότι το ζευγάρι αυτό που φαινομενικά δεν συνεννοείτο, είχε ζωή να του δώσει.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό ο ένας γονιός να μην ρίχνει την ευθύνη στον άλλο για τη διάλυση του γάμου και της οικογενειακής ζωής, αλλά δεν πρέπει να φτάσουν και στο άλλο άκρο δηλαδή ο ένας να δικαιολογεί τον άλλο νομίζοντας ότι με αυτό τον τρόπο θα μειώσουν τον πόνο των παιδιών.

Τα παιδιά πρέπει να ξέρουν γιατί παίρνετε διαζύγιο. Εάν οι γονείς χωρίζουν γιατί ο ένας γονιός είναι άρρωστος εξαιτίας ναρκωτικών, αλκοολισμού ή ψυχικής διαταραχής τα παιδιά πρέπει να το γνωρίζουν. Μερικές φορές ο άρρωστος γονέας δεν υπόκειται σε θεραπεία ή ούτε καν την επιζητεί ακόμη και αυτό μπορεί να συζητηθεί με τρόπο κατάλληλο για την ηλικία του παιδιού. Τέτοιες «αρρώστιες» εμποδίζουν το γονέα να δείξει αγάπη και ενδιαφέρον για το παιδί και βοηθάει τα παιδιά να ξέρουν πως αυτό οφείλεται στη «αρρώστια» του.

Εάν υπάρχουν φασαρίες και καυγάδες, αυτά τα εξωτερικά σημάδια διευκολύνουν το παιδί να καταλάβει ότι ίσως να υπάρχουν λόγοι για διαζύγιο. Αντίθετα, εάν οι γονείς δεν μαλώνουν και δείχνουν ότι έχουν μια ήρεμη σχέση, τότε ίσως τα παιδιά να μην μπορούν να καταλάβουν γιατί χωρίζουν. Οι γονείς πρέπει να τους δώσουν να καταλάβουν ότι ο θυμός δεν εκδηλώνεται πάντα με φωνές, ότι οι σεξουαλικές προτιμήσεις των ενηλίκων και οι εξωσυζυγικές τους σχέσεις αλλοιώνουν την ουσία του γάμου για τους ενήλικες, ότι οι ενήλικες σε μία οικογένεια δεν έχουν πάντα τις ίδιες αξίες και μερικές φορές αυτές οι

διαφορές προκαλούν την αναδιάρθρωση της οικογένειας. Πρέπει να λεχθεί στα παιδιά ότι σκοπός του διαζυγίου είναι να καλυτερέψουν τα πράγματα για τον ένα ή και τους δύο ενήλικες. Τα παιδιά μπορεί να μην αντιλαμβάνονται τους λόγους του διαζυγίου όμως με το πέρασμα του χρόνου αυτοί θα αποκαλυφθούν.

Εάν ο ένας από τους δύο γονείς έχει φύγει πριν ανακοινωθεί στο παιδί η απόφασή τους για διαζύγιο, αυτός που θα του το ανακοινώσει πρέπει να λογαριάσει τη σχέση που είχε το παιδί με το σύζυγο που έφυγε, θα πρέπει να λάβει υπόψη του το τι έχει ζήσει το παιδί από όλη αυτή την περιπέτεια τη συζυγική. Τι είδε και τι δεν ξέρει, τι μπορούμε να του πούμε και τι όχι. Επειδή πιο συχνά ο άντρας είναι αυτός που φεύγει από το σπίτι, το βάρος θα πέσει στη μητέρα να μιλήσει στο παιδί σχετικά με την κατάσταση.

Η μητέρα θα πρέπει να προσέξει να μην μεταφέρει τη δική της ψυχολογία στο παιδί. Θα πρέπει κουβεντιάζοντας μαζί του να παρουσιάσει τα πράγματα όσο πιο αντικειμενικά, λέγοντας του ότι ο πατέρας σου έφυγε, γιατί νομίζει -και συμφωνώ και εγώ- θα βάλει και τον εαυτό της μέσα είτε έχει πάρει μέρος είτε όχι, πως με αυτό τον τρόπο θα ζήσουμε όλοι καλύτερα. Πάντα πρέπει να μιλάει για ενότητα, όχι για διαχωρισμό και διάσπαση, δεν πρέπει να λέει εκείνος και εμείς, σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να δημιουργηθούν δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα. Θα πρέπει να τονιστεί στο παιδί πως όλα αυτά που συμβαίνουν δεν έχουν σχέση με εκείνο, ότι συνεχίζουν να το αγαπάνε απλώς δεν ταιριάζουν μεταξύ τους. Θα συνεχίσουν να το αγαπάνε το ίδιο και ακόμα περισσότερο έστω και αν δεν ζούνε πια όλοι μαζί.

Αυτά που θα πει η μητέρα στο παιδί πρέπει στις επόμενες μέρες να τα εφαρμόσει με έργα. Γιατί πολλές μητέρες άλλα λένε στα παιδιά τους και ύστερα άλλα δείχνουν με τα έργα και τη συμπεριφορά τους. Δείχνουν πως δεν έχουν ψυχραιμία, ότι αισθάνονται πως

δεν μπορούν να ζήσουν με τη νέα κατάσταση και είναι φοβερά απογοητευμένες. Αυτή η ψυχολογία της μητέρας, όσο κι αν από ψυχολογική άποψη είναι δικαιολογημένη, δεν μπορεί να εξυπηρετήσει στην περίπτωση αυτή. Για αυτό το λόγο όσο κι αν αισθάνονται πως ο προσανατολισμός τους είναι τώρα διαφορετικός από αυτό που ήθελαν, όσο κι αν αισθάνονται πως έχουν χάσει το περιεχόμενο της ζωής, θα πρέπει στο παιδί να μην εμφανίζονται θύματα μιας κατάστασης, να μην δραματοποιούν την κατάσταση, με μεγάλες συνέπειες για το μέλλον τους. Είναι αυτονόητο πως το παιδί ταυτίζεται με την ψυχολογία της μητέρας του, γίνεται μια ενότητα παιδιού-μητέρας προς το πατέρα και αυτή η κατάσταση θα είναι επιζήμια για όλους.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως τα διαζύγια έχουν ένα επαναλαμβανόμενο φαύλο κύκλο. Οι γονείς που χωρίζουν, χωρίς να το θέλουν, δημιουργούν στα παιδιά ανασφάλεια γάμου. Το παιδί όταν θα μεγαλώσει έχοντας αυτά τα συναισθήματα, όταν θα παντρευτεί και θα δημιουργήσει δική του οικογένεια, θα ξαναζήσει όλες τις καταστάσεις των γονιών του στη νέα του οικογένεια. Έχουμε λοιπόν υποχρέωση κάποια στιγμή να σπάσουμε αυτό το φαύλο κύκλο. Οι γονείς πρέπει να αναλάβουν τις ευθύνες τους, να σηκώσουν αυτοί το βάρος του διαζυγίου, για να γλιτώσουν τα παιδιά από μια δοκιμασία, που θα έχουν μεθαύριο στο γάμο τους.

Είναι αυτονόητο επίσης πως η μητέρα, μιλώντας για το πατέρα που έφυγε, ή ο πατέρας όταν βλέπει το παιδί του, δεν πρέπει να μιλάνε με άσχημα λόγια σε βάρος του απόντα συζύγου. Θα πρέπει να λένε τη λέξη καλός έστω και αν δεν είναι. γιατί όπως ξέρουμε, όποιος λείπει εξιδανικεύεται και πολλές φορές το παιδί αναλαμβάνει την υπεράσπιση του απόντα πατέρα ή μητέρας. Πολλές φορές οι γονείς θέλοντας να εξασφαλίσουν την αγάπη του παιδιού, συναγωνίζονται μεταξύ τους. Γι' αυτό υπάρχουν τα εξεζητημένα χάδια μετά

το διαζύγιο, οι πολλές υποχωρήσεις και τα πολλά δώρα. Οι γονείς καταφεύγουν σε αυτή τη συμπεριφορά επειδή αισθάνονται ενοχή και για να μαλακώσουν το αίσθημα ενοχής κάνουν αυτές τις κινήσεις.

Μετά την αναγγελία των νέων οι γονείς πρέπει να επιτρέψουν στα παιδιά να δείξουν το πόνο τους. Μπορεί να αντιδράσουν με δάκρυα, με άρνηση, με εκκλήσεις να αναθεωρήσουν την απόφασή τους, με κατάρες, με απειλές, με ψευτοπαλληκαρισμούς ή με σιωπή. Η στεναχώρια είναι μέρος από αυτά που πρέπει να περάσουν τα παιδιά και πρέπει να ειπωθεί ότι όλα αυτά που αισθάνονται είναι φυσιολογικά.

Εάν το παιδί εκφράσει έντονο θυμό οι γονείς δεν πρέπει να τον ανταποδώσουν. Είναι σημαντικό το παιδί να μπορέσει να εκφραστεί ελεύθερα χωρίς το φόβο ότι θα χάσει την αγάπη των γονιών του.

Το παιδί μπορεί αρχικά να μην θελήσει να μιλήσει για το διαζύγιο και να μοιραστεί τα συναισθήματα του με τους γονείς του. Οι γονείς δεν πρέπει να το πιέσουν να πει κάτι, γιατί εάν το παιδί υποχρεωθεί να εκφράσει σκέψεις και συναισθήματα τα οποία δεν μπορεί να αντιμετωπίσει και να χειριστεί, αυτό περισσότερο κακό θα του κάνει παρά καλό. Η αλήθεια είναι ότι το παιδί μπορεί να μην ξέρει ακόμη πως πραγματικά αισθάνεται και μια σύντομη περίοδος άρνησης μπορεί να είναι ένας χρήσιμος μηχανισμός άμυνας απέναντι σε αγχογόνες καταστάσεις. Οι γονείς πρέπει να τονίσουν στα παιδιά τους πως θα είναι στην διάθεση τους για να τα ακούσουν ή να απαντήσουν στις ερωτήσεις τους όποτε αυτά έχουν διάθεση να μιλήσουν.

Μερικές φορές τα παιδιά δεν λένε τίποτα γιατί δεν θέλουν να στενοχωρήσουν τους γονείς τους. Θέλουν να τους προστατεύσουν και για αυτό κρατούν μέσα τους τα συναισθήματα τους για να μην κάνουν τα πράγματα χειρότερα για εκείνους. Εάν μετά

από κάποιο διάστημα οι γονείς βλέπουν ότι τα παιδιά τους δεν εκφράζουν τα συναισθήματα τους ίσως θα ήταν χρήσιμο να μοιραστούν αυτοί κάποια από τα συναισθήματα τους μαζί με τα παιδιά τους. Μπορούν να μοιραστούν μέρος του πόνου και της ανησυχίας τους χωρίς αυτό να τους γίνει βάρος. Αυτό τους δίνει την άδεια να ανοιχτούν και εκείνα. Εάν οι γονείς δεν εκφράσουν τα συναισθήματα τους, τα παιδιά θα μπερδευτούν και θα αισθανθούν ότι πρέπει να δείξουν και εκείνα ψυχραιμία και στωικότητα.

Πρέπει να δοθεί στα παιδιά αρκετός χρόνος για να προσαρμοστούν γιατί υπάρχει μεγάλη διαφορά στη διαδικασία προσαρμογής των παιδιών και αυτή των ενηλίκων. Εξάλλου, ο ένας γονιός, αν όχι και οι δύο, σκέφτονταν αυτή την αλλαγή για αρκετό καιρό ενώ για τα περισσότερα παιδιά είναι κάτι εντελώς καινούργιο.

3.2 Επιπτώσεις & αντιδράσεις των παιδιών

Το διαζύγιο δεν είναι ένα μεμονωμένο γεγονός, αλλά μια σειρά από αλλαγές σε πολλούς τομείς της ζωής όλων των μελών της οικογένειας. Παρόλο που η λέξη «διαζύγιο» είναι μικρή, οι αλλαγές που επιφέρει είναι πολύ μεγάλες (Γουίντσεστερ & Μπέγιερ, 2003). Ένα διαζύγιο αναπόφευκτα φέρνει πάρα πολλές αλλαγές τόσο στον κοινωνικό, όσο και στον οικογενειακό, τον οικονομικό, τον ψυχολογικό και το νομικό τομέα.

Περίπου από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, διάφοροι κλάδοι, όπως η ψυχολογία, η παιδαγωγική και η κοινωνιολογία άρχισαν να ερευνούν συστηματικά τις επιδράσεις που το διαζύγιο έχει στα παιδιά. Μέσα απ' αυτές τις έρευνες, έχει εξαχθεί το συμπέρασμα ότι

πολλοί οικογενειακοί, κοινωνικοί και ατομικοί παράγοντες παίζουν ρόλο στην επίδραση που έχει το διαζύγιο στα παιδιά και στη μετέπειτα προσαρμογή τους. Επίσης, έχει φανεί ότι διάφορες κοινωνικές αξίες και πρότυπα επηρεάζουν το πώς τα παιδιά αντιλαμβάνονται το διαζύγιο καθώς και τις αντιδράσεις τους (Χατζηχρήστου, 1999).

Έρευνες έχουν δείξει ότι τα αρνητικά στερεότυπα και το ενδεχόμενο κοινωνικό στίγμα για τους γονείς που έχουν χωρίσει, για την λειτουργία της οικογένειας και τη προσαρμογή των παιδιών μετά το διαζύγιο επιδρούν αρνητικά για όλα τα μέλη της οικογένειας (Brandwein, Brown, & Fox, 1974). Επίσης έρευνες σε χώρες με μικρότερη συχνότητα διαζυγίων από τις Η.Π.Α., και αντίστοιχα με αρνητικότερες κοινωνικές στάσεις και μεγαλύτερο κοινωνικό στίγμα, αναφέρουν μεγαλύτερα προβλήματα συμπεριφοράς και ψυχολογικής προσαρμογής των παιδιών μετά το διαζύγιο και περισσότερες δυσκολίες στις σχέσεις τους και με τους δύο γονείς (Amato & Keith, 1991a).

Το διαζύγιο έχει τόσο μακροπρόθεσμες, όσο και βραχυπρόθεσμες επιπτώσεις στην ανάπτυξη και την προσαρμογή του παιδιού (Χατζηχρήστου, 1999). Παρόλ' αυτά, πρέπει να διευκρινιστεί ότι δεν υπάρχουν συγκεκριμένες επιπτώσεις που να μπορούν να θεωρηθούν ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα του διαζυγίου στα παιδιά. Εξάλλου, έχει φανεί μέσα από έρευνες, ότι το διαζύγιο, δεν έχει απαραίτητα αρνητικές επιδράσεις στα παιδιά (Gardner, 1979). Πολλές φορές, περισσότερα προβλήματα αντιμετωπίζουν τα παιδιά τα οποία ζουν σε περιβάλλον με συνεχείς διαφωνίες και εχθρότητα, παρά τα παιδιά χωρισμένων γονέων με μικρές συγκρούσεις (Cummings, Pelligrini, Notarius, & Cummings, 1989· Emery, 1982, 1988· Long, Forehand, Fauber, & Brody, 1987). Έτσι λοιπόν, θεωρείται ότι οι συνεχείς συγκρούσεις μεταξύ των γονέων είναι περισσότερο

καταστροφικές, από ό,τι ο ίδιος ο χωρισμός.

Παρόλ' αυτά, τα παιδιά παρουσιάζουν βραχυπρόθεσμες αλλά και μακροπρόθεσμες αντιδράσεις στο διαζύγιο των γονέων τους, οι οποίες όμως ποικίλουν από παιδί σε παιδί. Τις άμεσες και βραχυχρόνιες αντιδράσεις των παιδιών στο χωρισμό των γονέων τους επηρεάζει άμεσα η ηλικία και το εξελικτικό στάδιο στο οποίο βρίσκονται τα παιδιά.

Έτσι λοιπόν, τα παιδιά **προσχολικής ηλικίας (0–6 ετών)**, εμφανίζουν διάφορες συναισθηματικές αντιδράσεις και αλλαγές στη συμπεριφορά μετά το χωρισμό των γονιών τους. Σημαντικό είναι ότι οι αντιδράσεις αυτές διαρκούν περισσότερο στα αγόρια. Ο φόβος, η θλίψη, ο θυμός και το άγχος των παιδιών αυτής της ηλικίας επιφέρουν πολύ συχνά διαταραχές στον ύπνο, όπως εφιάλτες, παλινδρόμηση στον έλεγχο των σφιγκτήρων, όπως αφόδευση, νυκτερινή ενούρηση κλπ., διαταραχές στη διατροφή, επιθετικότητα, εριστικότητα, σύγχυση, ενοχές, αυτοκατηγορίες και συναισθηματική εξάρτηση (Hetherington, Cox, & Cox, 1979· McDermott, 1968· Wallerstein & Kelly, 1975).

Όταν οι γονείς χωρίζουν, τα παιδιά αυτής της ηλικίας συχνά φοβούνται ότι οι αρνητικές σκέψεις που είχαν κάνει για έναν γονιό γίνανε πραγματικότητα. Νομίζουν ότι τώρα τιμωρούνται για μια κακή τους ευχή ή μια οργισμένη σκέψη και ότι πρέπει να τιμωρηθούν για το χωρισμό. Παρουσιάζουν ζωντανές φαντασιώσεις εγκατάλειψης, τραυματισμού ή θανάτου των γονιών, και συχνά εκδηλώνουν επιθετικότητα απέναντι σε άλλα παιδιά και μαλώνουν με τα αδέρφια τους.

Οι Wallerstein & Kelly (1975) μελέτησαν τις αντιδράσεις παιδιών ηλικίας 2,5–6 κατά την αρχική περίοδο του χωρισμού των γονέων τους και στα πρώτα στάδια του θρήνου, καθώς και ένα χρόνο μετά το χωρισμό. Από τη μελέτη φάνηκε ότι τα μικρά παιδιά,

ηλικίας 2,5-3 ετών, δεν ήταν σε θέση να μειώσουν τη λύπη τους. Τα παιδιά αυτά είχαν ανάγκη από τη συνεχή επαφή και την αναζήτηση στοργής από τους μεγάλους. Τα παιδιά της ηλικίας αυτής είχαν, επίσης, έντονο το άγχος του αποχωρισμού όπως και το γενικευμένο άγχος. Ακόμη, παρουσίαζαν παλινδρόμηση στον έλεγχο των σφιγκτήρων, είχαν διαταραχές στον ύπνο και αυξημένη επιθετικότητα.

Τα παιδιά ηλικίας 3-5 ετών, παρουσίαζαν κι αυτά έντονη επιθετικότητα, καθώς και συχνό κλάμα, παράπονα, ενοχές και απορία για την έλλειψη του ενός γονέα. Κάποια παιδιά, επίσης, ιδιαίτερα αυτά που δεν μπόρεσαν να προσαρμοστούν αρκετά μετά από ένα χρόνο, είχαν μειωμένη αυτοεκτίμηση, περιορισμό στο παιχνίδι και ανάγκη για περισσότερη ενασχόληση με τους ενήλικες.

Τέλος, παιδιά ηλικίας 5-6 ετών, παρουσίαζαν αυξημένη ανησυχία, υπερκινητικότητα, επιθετικότητα, άγχος και δυσθυμία. Σημαντικό είναι ότι τα παιδιά της ηλικίας αυτής ήταν σε θέση να εκφράσουν λεκτικά τη λύπη τους, την αναζήτηση του απόντα γονέα και την επιθυμία για επανασύνδεση της οικογένειάς τους, κάτι που δεν συνέβαινε με τα μικρότερα παιδιά. Επιπλέον, τα παιδιά αυτά μπορούσαν να έχουν κάποια συναισθηματική απόσταση μεταξύ των γονέων τους και αυτών κι έτσι, μπορούσαν να βρουν χαρά έξω από το σπίτι. Τα παιδιά που η προσαρμογή τους επιδεινώθηκε μετά από ένα χρόνο παρουσίασαν μειωμένη ικανότητα στο σχολείο, κατάθλιψη και δυσκολίες στις σχέσεις τους με τους συνομηλίκους τους.

Αυτές οι αντιδράσεις των παιδιών, επισημαίνουν οι Wallerstein & Kelly (1975), είναι φυσιολογικές μετά το διαζύγιο και αποτελούν τα πρώτα στάδια του θρήνου. Οι αντιδράσεις των παιδιών σ' αυτό το στάδιο είναι αποτέλεσμα της μειωμένης γνωστικής ικανότητας των παιδιών, μιας και τα παιδιά αυτά δεν είναι σε θέση να κατανοήσουν τις

αιτίες του χωρισμού των γονιών τους, δεν μπορούν να βάλουν όρια μεταξύ της φαντασίας και της πραγματικότητας, ενώ γνωρίζουν ότι προκειμένου να είναι ασφαλή, χρειάζονται τους γονείς τους. Ακόμα, το γεγονός ότι οι γονείς δε δίνουν πολλές εξηγήσεις και πληροφορίες στα παιδιά, τα οποία επομένως, στηρίζονται στις δικές τους εξηγήσεις, επιδεινώνει την κατάσταση, αφού έτσι οδηγούνται στο να νιώθουν ενοχές και να αυτοκατηγορούνται. Από τα αποτελέσματα, επίσης, προκύπτει ότι τα παιδιά που βελτιώνουν την προσαρμογή τους μετά τον πρώτο χρόνο του χωρισμού, είναι τα παιδιά τα οποία έχουν καλύτερη σχέση και επικοινωνία με τον γονέα που έχει την επιμέλειά τους.

Σε μία ομάδα παιδιών 3-5 χρόνων που μελετήθηκαν, παρατηρήθηκαν σημαντικές αλλαγές στην συμπεριφορά και προβλήματα στο σχολείο σε περισσότερο από τα μισά παιδιά, ενώ τα υπόλοιπα προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες από το χωρισμό των γονιών τους με επιτυχία χωρίς να επηρεάζεται η ανάπτυξη τους. Τα παιδιά ανάλογα με την προσαρμογή τους χωρίστηκαν σε τέσσερις ομάδες (McDermott, 1968) :

α) παιδιά που εκδήλωσαν άρνηση και παλινδρόμηση στο σπίτι, θυμό και έντονη θλίψη στο σχολείο, αλλά παρουσίασαν βελτίωση της συμπεριφοράς τους 6-8 εβδομάδες μετά τον χωρισμό.

β) παιδιά που εκδήλωσαν παλινδρόμηση, σύγχυση και αποδιοργάνωση, υπερβολική προσκόλληση και είχαν ανάγκη από ψυχολογική υποστήριξη.

γ) παιδιά με εσωτερικευμένες διαταραχές και προβλήματα προσωπικότητας και

δ) παιδιά στα οποία δεν παρατηρήθηκε καμία αλλαγή και ήταν αυτά που είχαν καλή προσαρμογή πριν το διαζύγιο.

Εκδήλωσης ανυπακοής, εξάρτησης και επιθετικότητας στο σπίτι και στο σχολείο, δυσκολίες στις κοινωνικές σχέσεις των παιδιών τις προσχολικής ηλικίας, ανωριμότητα και περιορισμός στο παιχνίδι έχουν παρατηρηθεί μέχρι και δύο χρόνια μετά τον χωρισμό των γονέων (Hetherington, Cox, & Cox, 1979c).

Τα **παιδιά σχολικής ηλικίας (6-12 ετών)**, έχουν πιο αναπτυγμένες τις γνωστικές τους ικανότητες κι αυτό τα βοηθά να κατανοούν καλύτερα τη συμπεριφορά και τα συναισθήματα τόσο των ιδίων όσο και των άλλων. Παρόλ' αυτά όμως, τα παιδιά αυτής της ηλικίας δεν μπορούν να κατανοήσουν πλήρως τις αιτίες και τα συναισθήματα που σχετίζονται με το χωρισμό (Χατζηχρήστου, 1999). Τα παιδιά της σχολικής ηλικίας αντιδρούν στο διαζύγιο κυρίως με κατάθλιψη, απόσυρση, φόβο, άγχος, επιθετικότητα, ενοχές, φαντασιώσεις για προσωπική ευθύνη, φαντασιώσεις για επανένωση των γονέων, θυμό, μετάθεση του θυμού τους για το διαζύγιο σε άτομα του οικογενειακού και σχολικού περιβάλλοντος, οργή, πτώση της σχολικής επίδοσης, αλλαγές στη συμπεριφορά στο σχολείο, αισθήματα απόρριψης, αναζήτηση επεξηγήσεων για το διαζύγιο, εσωτερικές συγκρούσεις για την υποστήριξη του ενός ή του άλλου γονέα (Allison & Furstenberg, 1989· Brandy, Bray, & Zeeb, 1986· Brown, 1980· Guidubaldi, Cleminshaw, Perry, & McLoughlin, 1983· Wallerstein & Kelly, 1976, 1980).

Ο θυμός των παιδιών αυτής της ηλικίας κατευθύνεται προς τους γονείς, ιδιαίτερα προς εκείνο με τον οποίο το παιδί ζει και ο οποίος τις περισσότερες φορές είναι η μητέρα. Η μητέρα πολύ πιθανόν να κατηγορηθεί από το παιδί για οτιδήποτε έχει συμβεί, ανεξάρτητα από τα πραγματικά γεγονότα που οδήγησαν στη διάλυση του γάμου. Ο απών πατέρας είναι πολύ πιθανό να εξιδανικευτεί, ενώ η μητέρα θεωρείται υπεύθυνη που εκείνος έφυγε μακριά. Τα παιδιά, ειδικά στις ηλικίες των επτά έως οκτώ ετών, ενδέχεται

να εκφράσουν πολύ έντονη επιθυμία για το πατέρα τους.

Όταν τα παιδιά βρίσκονται σ' αυτή την ηλικία, πολλές φορές οι γονείς τους τα θεωρούν «αρκετά μεγάλα» ώστε να τα έχουν για «σύμμαχο» και «αρκετά μικρά» για να μπορούν να προκαλούν το θυμό των παιδιών προς τον άλλο γονέα (Wallerstein & Kelly, 1975). Έτσι λοιπόν, τα παιδιά αυτής της ηλικίας έχουν αντικρουόμενα αισθήματα θυμού, οργής και «αφοσίωσης» προς τον ένα ή και τους δύο γονείς. Τα παιδιά σε αυτή την ηλικία τείνουν να είναι ιδιαίτερα ευαίσθητα στο να πάρουν το μέρος του ενός ή του άλλου γονέα στις συγκρούσεις τους (Χατζηχρήστου, 1999).

Έρευνες έχουν δείξει ότι τα παιδιά της πρώτης σχολικής ηλικίας, προκειμένου να εξασφαλίσουν την αγάπη και των δύο τους γονέων, θέλουν να παραμείνουν ουδέτερα και «αφοσιωμένα» και στους δύο τους γονείς. Αντιθέτως, τα μεγαλύτερα παιδιά σχολικής ηλικίας, συνήθως υποστηρίζουν το γονέα που έχει την επιμέλειά τους, γιατί έτσι νιώθουν ότι θα έχουν μεγαλύτερη υποστήριξη και ενθάρρυνση απ' αυτόν. Από την άλλη, τα παιδιά σε αυτή την ηλικία θεωρούν ότι μπορούν να αντιμετωπίσουν το άγχος και τις ανασφάλειες που νιώθουν με το βγάζουν το θυμό τους σε ένα «αποδεκτό» στόχο, ο οποίος είναι ο γονέας που δεν έχει την επιμέλειά τους (Parish & Dostal, 1980· Wallerstein & Kelly, 1980).

Από την έρευνά των Wallerstein και Kelly, φάνηκε ότι τα παιδιά της πρώτης σχολικής ηλικίας (7-8 χρόνων) έδειχναν έντονη λύπη και εκδηλώσεις θρήνου παρόμοιες μ' αυτές που επακολουθούν το θάνατο ενός ατόμου. Τα παιδιά εκδήλωναν έντονα το άγχος τους για την ασταθή οικογενειακή τους κατάσταση. Επίσης, είχαν μεγάλες ελπίδες για επανένωση των γονιών τους, γι' αυτό προσπαθούσαν να κρατήσουν ουδέτερη στάση απέναντι και στους δυο τους γονείς. Ακόμη, τα αγόρια κυρίως, νιώθοντας πολύ έντονα

την απουσία του πατέρα τους, επιθυμούσαν συχνότερη επικοινωνία μαζί του, ενώ κάποια άλλα παιδιά ζητούσαν από τις μητέρες τους να ξαναπαντρευτούν. Μερικά παιδιά είχαν θετικότερα συναισθήματα για τον πατέρα που τα επισκεπτόταν, παρά για τη μητέρα που είχε την επιμέλειά τους, ενώ κάποιες φορές εξέφραζαν το θυμό τους προς τη μητέρα εξαιτίας των δυσάρεστων συναισθημάτων που τους προκαλούσε η έλλειψη του πατέρα τους.

Τα παιδιά, επίσης, που εξωτερίκευαν το θυμό τους με διάφορες μορφές επιθετικότητας και απειθαρχίας, μπόρεσαν σε σύντομο χρονικό διάστημα να βρουν ξανά την ισορροπία τους, ενώ τα παιδιά που δεν εξωτερίκευαν το θυμό τους είχαν σοβαρές διαταραχές και παθητική παλινδρόμηση.

Τα μεγαλύτερα παιδιά (9-10 χρονών) αντιλαμβάνονταν και δέχονταν πιο εύκολα το διαζύγιο των γονιών τους. Πολύ λίγα παιδιά παρουσίασαν παλινδρόμηση σε μορφές συμπεριφοράς μικρότερης ηλικίας, ενώ, πολλές φορές, προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν τα συναισθήματά τους με ποικίλους ψυχολογικούς μηχανισμούς άμυνας, με αποτέλεσμα, πολλά άτομα του περιβάλλοντός τους να μην κατανοούν τα πραγματικά τους συναισθήματα. Τα παιδιά, προκειμένου να αντιμετωπίσουν το θρήνο τους, χρησιμοποιούσαν την αποφυγή των σκέψεων για το διαζύγιο, την άρνηση, τη συνεχή ενασχόλησή τους με διάφορες δραστηριότητες κλπ. Τα παιδιά αυτά, επίσης, ένιωθαν ντροπή για τη διάλυση της οικογένειάς τους.

Τα παιδιά αυτής της ηλικίας εξέφραζαν συνειδητό θυμό προς το γονέα που θεωρούσαν ότι προκάλεσε το διαζύγιο. Ο θυμός τους εκφραζόταν με κρίσεις νεύρων, αυταρχικές συμπεριφορές, αύξηση οργής κλπ. Κάποια παιδιά εξέφραζαν σύγχυση στην αντίληψή τους για τον εαυτό τους, ενώ κάποια άλλα, είχαν ποικίλα σωματικά συμπτώματα, τα

οποία σχετίζονταν με τις διαμάχες των γονιών τους. Τέλος, τα μισά περίπου παιδιά αυτής της ηλικίας είχαν πτώση στη σχολική τους επίδοση και δυσκολίες στις σχέσεις με τους συνομηλίκους τους

Η επανεξέταση των παιδιών αυτών ένα χρόνο μετά την μελέτη έδειξε ότι η ψυχολογική κατάσταση των περισσότερων παιδιών είχε βελτιωθεί, η σχολική επίδοση όλων σχεδόν των παιδιών επανήλθε στα προηγούμενα επίπεδα και η ανάπτυξη τους σε όλους τους τομείς συνεχιζόταν ή παρέμενε σταθερή. Η επιδείνωση της ψυχολογικής κατάστασης των παιδιών συσχετιζόταν με τη μειωμένη ικανότητα για φροντίδα και ανατροφή από το γονέα που είχε αναλάβει την επιμέλεια και από την συνέχιση των συγκρούσεων μεταξύ των γονέων.

Αποτελέσματα άλλων ερευνών επισημάνουν ότι η χαμηλότερη σχολική επίδοση των παιδιών των χωρισμένων γονέων δεν οφείλεται στην αρνητική επίδραση που έχει το διαζύγιο στη νοητική ικανότητα και τη γνωστική ανάπτυξη, αλλά ότι η ενασχόληση τους με θέματα του διαζυγίου και η απειθαρχη συμπεριφορά τους στη τάξη εμποδίζουν τη συγκέντρωσή τους στα μαθήματα. Επίσης μεταβάλλουν και τις προσδοκίες και εκτιμήσεις που έχουν οι δάσκαλοι τους, οι οποίοι σε συνδυασμό με τα συγκεκριμένα στερεότυπα που έχουν για τα παιδιά χωρισμένων γονέων, επηρεάζουν αρνητικά τα παιδιά παρεμποδίζοντας την επιθυμία τους να έχουν καλή επίδοση στα μαθήματα τους και μειώνοντας την αυτοεκτίμησή τους (Hetherington, Camara, & Featherman, 1981, Santrock & Tracy, 1987, Wallerstein & Kelly, 1980).

Επίσης η χαμηλή αυτοεκτίμηση των παιδιών στο σχολείο έχει συσχετιστεί με τις αντιλήψεις τους ότι ζουν σε ένα «δυστυχισμένο» οικογενειακό περιβάλλον γεμάτο εντάσεις και συγκρούσεις (Berg & Kelly, 1979, Raschke & Raschke, 1979).

Τα **παιδιά εφηβικής ηλικίας (12-17 ετών)**, αν και έχουν τη γνωστική ικανότητα για πληρέστερη κατανόηση των λόγων του χωρισμού των γονέων τους, εντούτοις, το διαζύγιο γι' αυτά είναι ένα ιδιαίτερα δύσκολο και οδυνηρό γεγονός. Αυτό γίνεται γιατί οι έφηβοι, εκτός από τις μεγάλες αλλαγές που έχουν να αντιμετωπίσουν σ' όλους τους τομείς της ζωής τους, έχουν, επίσης, να αντιμετωπίσουν τις επιπρόσθετες μεγάλες αλλαγές που φέρνει το διαζύγιο των γονιών τους. Ο χωρισμός των γονιών οδηγεί σε δυσκολίες στις διαπροσωπικές σχέσεις των εφήβων, αλλά και σε δυσκολίες στη διαμόρφωση της ταυτότητας και την επίτευξη της αυτονομίας τους. Το διαζύγιο, επίσης, σχετίζεται με θλίψη, συναισθήματα ντροπής και αμηχανίας, μείωση της σχολικής επίδοσης, αντικοινωνική συμπεριφορά στο σπίτι και στο σχολείο, συμπτώματα κατάθλιψης, σωματικές ενοχλήσεις και ανησυχία για το μέλλον (Buchanan, Maccoby, & Dornbusch, 1991· Frost & Pakiz, 1990· Long, Forehand, Fauber, & Brody, 1987· Wallerstein & Kelly, 1980).

Σε ερευνά τους, οι Wallerstein & Kelly (1974, 1980), διαπίστωσαν ότι ο χωρισμός των γονέων αποτελούσε ένα οδυνηρό γεγονός για τους έφηβους όπου οι περισσότεροι εκδήλωναν έντονα συναισθήματα θλίψης και θυμού, μεγάλο ψυχικό πόνο για το χωρισμό των γονέων τους, καθώς θρηνούσαν για τη διάλυση της οικογένειάς τους. Μετά το χωρισμό οι περισσότεροι γονείς παρουσίαζαν «εφηβικές» μορφές συμπεριφοράς με αποτέλεσμα να αποστερούν τους εφήβους από ένα γονέα με συνεπή και σταθερή συμπεριφορά, τον οποίο είχαν μεγάλοι ανάγκη σε αυτό το στάδιο της ανάπτυξης τους.

Επίσης, οι σεξουαλικές δραστηριότητες των γονέων ήταν αρκετά απειλητικές για τους εφήβους. Το στρες και οι εσωτερικές συγκρούσεις των εφήβων συσχετιζόνταν με

οικονομικές δυσκολίες στην οικογένεια μετά το χωρισμό, συγκρούσεις και προσδοκίες για την αφοσίωση και την υποστήριξη προς τον ένα ή τον άλλο γονέα, έντονη κριτική στάση και απομυθοποίηση των γονέων και τέλος με δυσκολίες που είχαν σχέση με τη συνειδητοποίηση της σεξουαλικότητας των γονέων τους και την ερωτική τους ζωή.

Οι έφηβοι αρκετές φορές παρουσιάζουν έκδηλη κατάθλιψη και δίνουν την εντύπωση ότι αποσύρονται από την οικογενειακή ζωή και καταφεύγουν σε άλλες σχέσεις εκτός σπιτιού. Οι φίλοι ίσως γίνουν η εναλλακτική λύση για την οικογένεια, μερικοί φίλοι μπορεί να ασκήσουν ανεπιθύμητη επίδραση προσφέροντας ενθουσιασμό και συγκίνηση. Εάν η ζωή στο σπίτι είναι τεταμένη η βασική αντίδραση του εφήβου θα είναι η απόδραση. Η φυγή μπορεί να πάρει πολλές μορφές όπως διαμονή εκτός σπιτιού, αδιαφορία, εγκατάλειψη σχολείου, χρήση ναρκωτικών ακόμη και η επιλογή μιας ανεπιθύμητης εγκυμοσύνης προκειμένου να αισθανθεί ο έφηβος ότι τον αγαπούν και τον χρειάζονται.

Παρά την επαναστατικότητα που χαρακτηρίζει αυτή την ηλικία, οι έφηβοι πολύ πιθανόν να γίνουν πολύ αυστηροί και επικριτικοί σχετικά με το διαζύγιο των γονιών τους. Μετατρέπουν σε αποδιοπομπαίο τράγο τον γονιό που νομίζουν ότι ευθύνεται για το διαζύγιο και επειδή είναι ευάλωτοι μπορεί να χρησιμοποιηθούν σαν σύμμαχοι τους ενός γονέα εναντίον του άλλου. Δύσκολα πιστεύουν πως ο γονιός που φεύγει είναι καλό άτομο και πιστεύουν πως οι γονείς τους είναι πολύ εγωιστές αφού αναστάτωσαν τη ζωή τους με αυτό τον τρόπο.

Αύξηση της εκδήλωσης αντικοινωνικών μορφών συμπεριφοράς μπορεί να εμφανιστεί για σύντομο χρονικό διάστημα κατά την περίοδο της κρίσης και των αλλαγών στην οικογένεια. Καθώς τα παιδιά προσπαθούν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα και οι

γονείς προσπαθούν να διατηρήσουν τη συνέπεια και την σταθερότητα στην ανατροφή και την φροντίδα των παιδιών (Ricker & Langner, 1985). Σημαντικό παράγοντα για την προσαρμογή των εφήβων και την μείωση της προβληματικής συμπεριφοράς είναι ο περιορισμός των εντάσεων και των συγκρούσεων ανάμεσα στους γονείς και οι καλή επικοινωνία ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά (Long, Forehand, Fauber, & Brody, 1987, Peterson & Zill, 1986).

Από έρευνες που έχουν γίνει (Schwartzberg, 1980· Wallerstein & Kelly, 1980), φάνηκε ότι οι έφηβοι μπορούν να αντιδράσουν με δύο διαφορετικούς τρόπους στο χωρισμό των γονιών τους. Έτσι λοιπόν, κάποιοι έφηβοι παλινδρομούσαν και έκαναν παρέα με μικρότερα παιδιά. Οι έφηβοι αυτοί είχαν μεγάλη ανάγκη για στήριξη από τους γονείς τους και για επαναβεβαίωση της αγάπης τους. Αντιθέτως, κάποιοι άλλοι έφηβοι προσπάθησαν να αυτονομηθούν πιο γρήγορα από την οικογένειά τους, αν και ακόμη δεν ήταν αρκετά ώριμοι.

Το διαζύγιο, επίσης, σχετίζεται με τη σεξουαλική συμπεριφορά των εφήβων. Έρευνες δείχνουν ότι παιδιά χωρισμένων γονέων είχαν πρόωρες σεξουαλικές σχέσεις. Έρευνες, επίσης, έχουν δείξει ότι έφηβοι διαλυμένων οικογενειών παρουσιάζουν συχνότερα παραβατική συμπεριφορά (χρήση ουσιών και αλκοόλ, διακοπή σχολείου, φυγή από το σπίτι κλπ) (Dornbusch, Carlsmith, Bushwall, Ritter, Leiderman, Hastorf, & Gross, 1985· Frost & Pakiz, 1990, Kalter, Riemer, Brickman, & Chen, 1985).

Όσον αφορά τη γνωστική ανάπτυξη και τη σχολική επίδοση των εφήβων μερικές έρευνες διαπίστωσαν ότι η σχολική επίδοση εφήβων χωρισμένων γονέων είναι χαμηλότερη (Allison & Furstenberg, 1989), ενώ άλλες δείχνουν ότι η οικογενειακή δομή μακροπρόθεσμα έχει μικρή συσχέτιση με τη σχολική επίδοση των εφήβων (Mednick,

Baker, Reznick, & Hocevar, 1990). Η χαμηλότερη σχολική επίδοση των εφήβων πιθανόν συσχετίζεται με τις συχνές απουσίες και τη διακοπή του σχολείου, όπως και με τη πιθανή μικρότερη άσκηση ελέγχου και φροντίδας για το σχολείο από τους γονείς (Dornbusch και συν., 1985).

Οι αλλαγές στη δομή της οικογένειας, οι επακόλουθες πρακτικές και οικονομικές αλλαγές στο σπίτι και στη φροντίδα των μελών οδηγούν σε μεγαλύτερες απαιτήσεις των γονέων από τους εφήβους. Οι έφηβοι συχνά αναλαμβάνουν περισσότερες ευθύνες σε μικρότερη ηλικία σε σχέση με τους συνομηλίκους τους και ένα ρόλο «φίλου» και «έμπιστου» για τους γονείς που έχουν την επιμέλεια (Weiss, 1979b). Ο Weiss (1979b) θεωρεί ότι αυτές οι απαιτήσεις για «ωριμότητα» αναγκάζουν τους εφήβους «να μεγαλώσουν γρηγορότερα», γεγονός που είναι θετική για την αυτονομία και την ανάπτυξη τους.

3.3 Μακροχρόνιες συνέπειες

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, το διαζύγιο επιφέρει και κάποιες μακροχρόνιες συνέπειες στα παιδιά. Έτσι λοιπόν, ενώ πολλά παιδιά σε διάστημα περίπου δύο χρόνων μετά το χωρισμό των γονιών τους προσαρμόζονται στη νέα τάξη πραγμάτων, κάποια άλλα εξακολουθούν να έχουν προβλήματα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ενώ οι βραχυπρόθεσμες αντιδράσεις των παιδιών σχετίζονται με την ηλικία και το εξελικτικό τους επίπεδο, οι μακροχρόνιες αντιδράσεις σχετίζονται με άλλες παραμέτρους όπως: (α) την ικανότητα των γονέων να παραμερίσουν το θυμό και τις συγκρούσεις μεταξύ τους, (β) την ικανότητα των γονέων για σωστή ανατροφή των παιδιών, (γ) την απουσία

συναισθημάτων απόρριψης για το παιδί από το γονέα που δεν έχει την επιμέλειά του, (δ) την προσωπικότητα και τη ψυχολογική επάρκεια του κάθε παιδιού ξεχωριστά, (ε) την ύπαρξη δικτύου υποστήριξης για το παιδί και (στ) την ηλικία και το φύλο του παιδιού.

Η Wallerstein (1985), μετά από επανεξέταση παιδιών που έγινε δέκα χρόνια μετά το χωρισμό των γονιών τους, διαπίστωσε ότι ένα σημαντικό ποσοστό των νεαρών ενηλίκων εξακολουθούσαν να έχουν δυσάρεστες μνήμες από το χωρισμό των γονιών τους, δυσαρέσκεια για τους γονείς τους και το αίσθημα ότι στερήθηκαν εμπειρίες που θα είχαν αν οι γονείς τους δεν είχαν χωρίσει. Τα άτομα αυτά εξέφρασαν φόβους μήπως βιώσουν κι αυτά ένα αποτυχημένο γάμο, ενώ δήλωσαν ότι θα ήθελαν να αποφύγουν ένα πιθανό διαζύγιο για χάρη των παιδιών τους.

Οι Guidubaldi και Perry (1985), σε μια επανεξέταση του δείγματός τους, βρήκαν ότι τα παιδιά χωρισμένων γονέων έχουν περισσότερα προβλήματα συμπεριφοράς, χαμηλότερη επίδοση στο σχολείο και χαμηλότερους δείκτες επιτυχίας με βάση τις εκτιμήσεις των γονέων και των δασκάλων τους.

Οι Amato και Keith (1991), διαπιστώνουν ότι οι ενήλικες των οποίων οι γονείς είχαν χωρίσει όταν αυτοί ήταν στην παιδική ηλικία, έχουν μεγαλύτερες επιπτώσεις στην ποιότητα της ενήλικης τους ζωής. Τα άτομα αυτά έχουν περισσότερες δυσκολίες στη ψυχολογική τους προσαρμογή, στην οικογενειακή τους ζωή και στην κοινωνικο-οικονομική κατάσταση, σε σχέση με τους ενήλικους που οι γονείς τους δεν είχαν χωρίσει.

Παρόλ' αυτά όμως, οι διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων δεν είναι πάντα τόσο μεγάλες. Εξάλλου, με βάση τις πιο σύγχρονες έρευνες, η συσχέτιση του διαζυγίου με την ενήλικη ζωή, τις περισσότερες φορές, είναι μικρή (Amato & Keith, 1991).

3.4 Ανάγκες και απαιτήσεις των παιδιών

Εκτός όμως από τις αντιδράσεις των παιδιών στο διαζύγιο, είναι πολύ σημαντικό να μελετήσουμε και το τι είναι αυτό που τα παιδιά θέλουν και χρειάζονται να πάρουν από τους γονείς τους, αφού αυτοί πάρουν διαζύγιο.

Καταρχήν, τα παιδιά χρειάζονται και απαιτούν κι από τους δυο τους γονείς να παραμείνουν στη ζωή τους. Ακόμα κι αν κάποιος από τους δυο γονείς δε μένει πλέον κοντά στο παιδί, το παιδί θέλει ο γονέας αυτός να είναι αναμειγμένος στη ζωή του, να ενδιαφέρεται γι' αυτό, για την πρόοδό του στα μαθήματα και για τη ζωή του, γενικότερα. Το παιδί χρειάζεται και τους δυο του γονείς να αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ζωής του. Στη μητέρα και στον πατέρα του, εξάλλου, στηρίζεται το κάθε παιδί για το μέγαλωμά του, την προστασία και την υποστήριξη που θα θέλει να έχει στις δύσκολες στιγμές. Αν το παιδί νιώθει και τους δυο του γονείς κοντά, τότε νιώθει ότι εξακολουθεί να είναι κάτι το σημαντικό γι' αυτούς κι ότι αυτοί ακόμα το αγαπούν και το νοιάζονται (Leon & Cole, 2004).

Για το παιδί δεν είναι καθόλου ευχάριστο το να τσακώνονται οι γονείς μεταξύ τους. Γι' αυτό, θέλει και ζητά πολλές φορές από τους γονείς του να σταματήσουν να διαπληκτίζονται, όταν συμβαίνει αυτό, και να προσπαθήσουν να έχουν μια καλή και φιλική σχέση μεταξύ τους. Πολλά παιδιά εξάλλου, θεωρούν ότι όταν οι γονείς τους τσακώνονται γι' αυτά, φταίνε τα ίδια, επειδή κατά τη γνώμη τους έχουν κάνει κάτι κακό. Γι' αυτό νιώθουν ενοχές όταν οι γονείς τους τσακώνονται για θέματα που αφορούν αυτά τα ίδια (Leon & Cole, 2004).

Ακόμη, τις περισσότερες φορές, τα παιδιά εξακολουθούν να αγαπούν το ίδιο και τους δυο τους γονείς. Έτσι λοιπόν, βρίσκονται σε πολύ δυσάρεστη θέση όταν ο ένας γονέας κατηγορεί και μιλά άσχημα για τον άλλο γονέα. Αυτό είναι κάτι που κάνει το παιδί να νιώθει ότι πρέπει να διαλέξει κάποιον από τους δύο για να πάρει το μέρος του, κάτι που είναι πολύ άσχημο γι' αυτό και το οποίο μπορεί να του δημιουργήσει ενοχές και άλλα δυσάρεστα συναισθήματα (Leon & Cole, 2004). Παράλληλα, τα παιδιά γνωρίζουν ότι αποτελούν κομμάτι και από τους δύο τους γονείς. Επομένως, όταν ο ένας γονέας ασκεί κριτική στον άλλο, τότε πιθανόν το παιδί να νιώσει ότι είναι το ίδιο «κακό», όπως και ο γονέας του που κατηγορείται. Όταν ένας γονέας κατηγορεί τον πρώην σύζυγό του, ταυτόχρονα κατηγορεί και το ίδιο το παιδί (Lee, 2005).

3.5 Συμβουλευτική διαζυγίου

Σύμφωνα με τους Kressel & Deutsch (1977), η συμβουλευτική διαζυγίου αποτελεί ειδικό κλάδο της συμβουλευτικής του γάμου, και αναφέρεται στην απόφαση του ζευγαριού για διαζύγιο καθώς και στις σχετικές διαπραγματεύσεις. Βασικός στόχος της συμβουλευτικής διαζυγίου είναι να βοηθήσει το ζευγάρι να αποσυνδεθεί από το γάμο με τις λιγότερες επιπτώσεις και ταυτόχρονα να βοηθήσει τόσο το ζευγάρι όσο και τα παιδιά να δημιουργήσουν νέες σχέσεις (Framo, 1978).

Έτσι, σύμφωνα με τους Rice & Rice (1978), το διαζύγιο έχει δύο βασικές επιπτώσεις:

- α) την διαμόρφωση μιας ανεξάρτητης ταυτότητας και
- β) την επίτευξη μιας στενής διαπροσωπικής σχέσης με ένα άλλο άτομο.

Η συμβουλευτικές παρεμβάσεις στοχεύουν στο να βοηθήσουν τα άτομα να ξεπεράσουν τη λύπη τους και να ανακτήσουν την αυτοπεποίθησή τους ώστε να μπορούν να

λειτουργήσουν ικανοποιητικά σε όλους τους τομείς της ζωής τους.

Ένα δεύτερο σημαντικό ζήτημα έχει να κάνει με την σχέση γονέα-παιδιού καθώς και τη σχέση των γονέων σχετικά με τα θέματα που αφορούν τα παιδιά τους. Η προσαρμογή των παιδιών μετά το διαζύγιο έχει άμεσα συσχετιστεί με τη ψυχολογική κατάσταση των γονέων (Wallerstein & Kelly, 1980). Σύμφωνα με τον Kurdek (1981), οι χωρισμένοι γονείς χρειάζονται τουλάχιστον δύο χρόνια προκειμένου να ξεπεράσουν τις επιπτώσεις του διαζυγίου και ότι κατά το πρώτο χρόνο συνήθως δυσκολεύονται να αντεπεξέρθουν στις ανάγκες των παιδιών και στην επικοινωνία τους με τα παιδιά τους.

Στη διεθνή βιβλιογραφία έχει επισημανθεί ιδιαίτερα η σπουδαιότητα της ειδικής εκπαίδευσης, της επιμόρφωσης και της εξειδίκευσης των επαγγελματιών ψυχικής υγείας (ψυχολόγων, ψυχιάτρων, συμβούλων) σε θέματα διαζυγίου και στήριξης της οικογένειας μετά το χωρισμό των γονέων προκειμένου να ξεπεράσουν και τις δικές τους προκαταλήψεις και στερεότυπα και να είναι πιο αποτελεσματική η συμβουλευτική υποστήριξη τους σε όλα τα μέλη της οικογένειας. Η συμβουλευτικές και θεραπευτικές παρεμβάσεις ποικίλουν ανάλογα με τη θεωρητικά προσέγγιση και εκπαίδευση του ειδικού, τη διαθεσιμότητα των υπηρεσιών, τη ψυχολογική κατάσταση και τις ανάγκες των συζύγων και των παιδιών και το στάδιο της διαδικασίας του χωρισμού στο οποίο βρίσκονται. Οι παρεμβάσεις μπορεί να απευθύνονται είτε στους συζύγους χωριστά ή και μαζί, είτε στα παιδιά, είτε σε όλα τα μέλη της οικογένειας ή στα παιδιά με το γονέα που έχει αναλάβει την επιμέλεια τους. Στις συμβουλευτικές παρεμβάσεις χρησιμοποιούνται διαφορετικές μέθοδοι για την βελτίωση της προσαρμογής των ατόμων και στρατηγικές επίλυσης των προβλημάτων όπως αντανεκλαστικές, γνωστικές και καθοδηγητικής διαμεσολάβησης (Kressel & Deutsch, 1977).

Οι αντανακλαστικές μέθοδοι και στρατηγικές βασίζονται στην δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης μεταξύ του συμβούλου-ψυχολόγου και των συζύγων, στην ενεργό υποστήριξη και καθυσύχηση, στην υιοθέτηση κανόνων και στη διατήρηση εχεμύθειας και αμεροληψίας. Στόχος τους είναι η ανάπτυξη και η καλή ψυχολογική κατάσταση κάθε συζύγου ως ατόμου. Οι γνωστικές μέθοδοι και στρατηγικές αποσκοπούν στη δημιουργία ενός κατάλληλου κλίματος για την λήψη αποφάσεων. Βασίζονται στην γνωστική προετοιμασία και διεργασία για την απώλεια του άλλου ατόμου, τις επακόλουθες αλλαγές, την διαδικασία του θρήνου και την έκφραση αρνητικών συναισθημάτων με στόχο τη βαθμιαία ελάττωση τους. Στις μεθόδους και στρατηγικές καθοδηγητικής διαμεσολάβησης ο σύμβουλος έχει ένα ενεργητικό και καθοδηγητικό ρόλο με σκοπό τη δημιουργία κατάλληλου κλίματος μέσα στο οποίο θα γίνουν οι διαπραγματεύσεις, θα αποφευχθούν οι τάσεις εκδίκησης και θα επιλυθούν οι διαφορές με δίκαιο τρόπο.

Ο θεραπευτής πρέπει να αποφύγει να πάρει το μέρος του ενός ή του άλλου γονέα μπροστά στο παιδί. Ο θεραπευτής είναι απαραίτητο να υποθέτει ότι, αν και ένα παιδί σπάνια θα υποστηρίξει τον γονέα που απουσιάζει όταν ο άλλος είναι παρόν, κρυφά ελπίζει και επιθυμεί να μην πάρει ο θεραπευτής θέση υπέρ του ενός ή του άλλου γονέα (Morawetz & Walker, 1984).

Η αντιμετώπιση των ψυχολογικών αντιδράσεων των παιδιών και η προσαρμογή τους μετά το διαζύγιο αποτελεί ένα σημαντικό στόχο της συμβουλευτικής. Στις συμβουλευτικές παρεμβάσεις με τα παιδιά, οι οποίες διαφοροποιούνται ανάλογα με την ηλικία τους, το στάδιο ανάπτυξης τους και το χρονικό διάστημα στη διαδικασία του διαζυγίου, τα ζητήματα που εξετάζονται είναι η κατανόηση των λόγων του διαζυγίου, την αντιμετώπιση πιθανών ενοχών που μπορεί να αισθάνεται το παιδί, αποδοχή των

αρνητικών συναισθημάτων και επιβεβαίωση ότι πρόκειται για φυσιολογικά συναισθήματα, επιβεβαίωση της αγάπης των γονέων τους, προσαρμογή στις αλλαγές της οικογενειακής τους κατάστασης καθώς και συναισθηματική υποστήριξη από φίλους και συγγενείς. Σύμφωνα με τους Wallerstein και Kelly (1977), ο πλέον κατάλληλος χρόνος για την συμβουλευτική υποστήριξη των παιδιών θεωρείται το αρχικό διάστημα μεταξύ πρώτου και έκτου μήνα από τον χωρισμό των γονέων. Τότε υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα για αποτελεσματικότερες αλλαγές στο σύστημα της οικογένειας που μεταβάλλεται. Επιπρόσθετα, επειδή πολλές αποφάσεις σχετικά με τα παιδιά λαμβάνονται εκείνο το χρονικό διάστημα, η συμβουλευτική παρέμβαση παρέχει μία ευκαιρία για ευρύτερη διερεύνηση των συνεπειών και των εναλλακτικών λύσεων.

Συμπεράσματα

4.1 Συμπεράσματα

Κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες υπερτριπλασιάστηκε ο αριθμός των διαζυγίων στην Ελλάδα, ενώ σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία οι μονογονεϊκές οικογένειες αποτελούν το 5% των οικογενειών με παιδιά κάτω των 18 ετών. Στην εποχή μας, ο χωρισμός και το διαζύγιο έχουν γίνει συχνότερα από ποτέ και δυστυχώς, τις περισσότερες φορές, τα παιδιά είναι τα αθώα θύματα. Γι' αυτό, οι γονείς, αλλά και το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον, πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι είναι δική τους ευθύνη να προσπαθήσουν, ούτως ώστε να ελαχιστοποιηθούν οι αρνητικές επιπτώσεις και τα ψυχικά τραύματα που μπορούν να προκληθούν στα παιδιά.

Η επίδραση του διαζυγίου στα παιδιά και στη μετέπειτα προσαρμογή τους εξαρτάται από κοινωνικούς, οικογενειακούς και ατομικούς παράγοντες. Παρόλο που δεν υπάρχουν συγκεκριμένες επιπτώσεις που μπορούν να θεωρηθούν αναπόφευκτο αποτέλεσμα του διαζυγίου, όλα τα παιδιά εκφράζουν έντονη άρνηση στο χωρισμό των γονέων, η οποία σε μεγάλο βαθμό πηγάζει από την αβεβαιότητα για το δικό τους μέλλον.

Ο φυσικός χωρισμός των γονέων αποτελεί μια ιδιαίτερα τραυματική εμπειρία για τα παιδιά και συνοδεύεται από έντονες μνήμες της διαδικασίας αυτής. Οι αντιδράσεις του παιδιού στο διαζύγιο είναι διαφορετικές στα διάφορα ηλικιακά στάδια, καθώς το παιδί εκφράζει τα αρνητικά του συναισθήματα με διαφορετικό τρόπο σε κάθε ηλικία. Σε γενικές γραμμές τα μικρότερα παιδιά είναι ιδιαίτερα ευάλωτα εξαιτίας της γνωστικής τους αδυναμίας να κατανοήσουν το χωρισμό των γονέων τους. Καθώς τα παιδιά

μεγαλώνουν αυξάνεται η ικανότητά τους να εκφράζουν και να διαχειρίζονται αποτελεσματικότερα τα συναισθήματά τους.

Σε κάθε περίπτωση είναι απαραίτητη η σωστή προετοιμασία του παιδιού για την επικείμενη αλλαγή στη ζωή του, έτσι ώστε να διευκολυνθεί η ομαλότερη προσαρμογή του σε αυτή και ταυτόχρονα να μειωθούν οι μακροπρόθεσμες επιπτώσεις του στην ψυχοκοινωνική του ανάπτυξη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ALLISON P. D. & FURSTENBERG F. F. (1989). *How marital dissolution affects children: Variations by age and sex*. *Developmental Psychology*, 25(4), 540-549.
- AMATO P. R. & KEITH B. (1991). *Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis*. *Psychological Bulletin*, 110(1), 26-46.
- AMATO P. R. & KEITH B. (1991). *Parental divorce and adult well-being of children: A meta-analysis*. *Journal of Marriage and the family*, 53, 43-58.
- BEGEHOLD M. (1990). *Ο μπαμπάς δεν μένει πια μαζί μας*. Αθήνα: Δωρικός.
- BERG B., & KELLY R. (1979). The measured self-esteem of children from broken, rejected and accepted families. *Journal of Divorce*, 2, 363-369
- BLOOM B. , ASHER S.J., & WHITE S.W. (1978). Marital disruption as a stressor: A review and analysis. *Psychological Bulletin*, 85 (4), 867-894.
- BOHANNON P. (1970). *The six stations of divorce*. New York: Doubleday

- BOOTH A., JOHNSON D.R. & EDWARDS J.N. (1983). Measuring marital instability. *Journal of marriage and the Family*, 45, 387-394.

- BRANDY C. P., BRAY J. H. & ZEEB L. (1986). *Behavior problems of clinic children: Relation to parental marital status, age and sex of child*. *American Journal of Orthopsychiatry*, 56(3), 399-412.

- BRANDWEIN R.A., BROWN C.A. & FOX E.M. (1974). Women and children lost: The social situation of divorced mothers and their families. *Journal of Marriage and the Family*, 36(3), 498-514.

- BROWN B. F. (1980). *A study of the school needs of children from one-parent families*. *Phi Delta Kappan*, 62, 537-540.

- BUCHANAN C. M., MACCOBY E. & DORNBUSCH S. M. (1991). *Caught between parents: Adolescent's experience in divorced homes*. *Child Development*, 62, 1008-10029.

- CHABROL H. (1987). *Οι τάσεις αυτοκτονίας του εφήβου*. Μτφ. Τερζόγλου Α. Αθήνα: Χατζηνικολή

- CHAN L. Y. & HEATON T.B. (1989). Demographic determinants of delayed divorce. *Journal of Divorce*, 13(1), 97-112.

- CHIRIBOGA D.A., ROBERTS J., & STEIN J.A. (1978). Psychological well-being during marital separation. *Journal of Divorce*, 2, 21-36.

- COLE M. & COLE S. R. (2001). *Η ανάπτυξη των παιδιών. Γνωστική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή και μέση παιδική ηλικία*. Μτφ. Μ. Σόλμεν. Αθήνα: Δάρδανος.

- CUMMINGS J. S., PELLIGRINI D. S., NOTARIUS C. I. & CUMMINGS E. M. (1989). *Children's responses to angry adult behavior as a function of marital distress and a history of inter-parent hostility*. *Child Development*, 60, 1035-1043.

- DAIMON B. & SORIA M. (2003). *Παιδιά με δυο σπίτια*. Αθήνα: Αγκυρα.

- DOLTO F. (1993). *Όταν οι γονείς χωρίζουν*. Μτφ. Χ. Πεπέλη. Αθήνα: Εστία.

- DORNBUSCH S. M., CARLSMITH J. M., BUSHWALL S. J., RITTER P. L., LEIDERMAN H., HASTORF A. H. & GROSS R. (1985). *Single parents, extended households and the control of adolescents*. *Child Development*, 56, 326-341.

- DUNCAN G. J. & HOFFMANN S.D. (1985). A reconsideration of the economic consequences of marital dissolution. *Demography*, 22(4), 485-487.

- EMERY R. E. (1982). *Interparental conflict and the children of discord and divorce*. Psychological Bulletin, 92(2), 310-330.
- EMERY R. E. (1988). *Marriage, divorce and children's adjustment*. Newbury Park, CA: Sage.
- FRAMO J.L. (1978). The friendly divorce. Psychology Today, 11(9), 76-102.
- FROST A. K. & PAKIZ B. (1990). *The effects of marital disruption on adolescents: Time as a dynamic*. American Journal of Orthopsychiatry, 60(4), 544-555.
- FURSTENBERG F.F. & CHERLIN A.J. (1991). *Divided families: What happens to children when parents part*. Cambridge, M.A: Harvard University Press.
- GARDNER R. (1979). *The parent's book about divorce*. New York: Bantam.
- GLENN N. D. & SHELTON B.A. (1985). Regional differences in divorce in the United States. Journal of Marriage and the Family, 47, 641-652.
- GLENN N. D. & SUPANCIC M. (1984). The social and demographic correlates of divorce and separation in the United States: An update and reconsideration. Journal of Marriage and the Family, 46, 563-575.

- GOETTING A. (1981). Divorce outcome research: Issues and perspectives. *Journal of Family issues*, 2, 350-378.
- GONZALES S. (2000). *Ένας πατέρας χωρίζει και ανακαλύπτει τον εαυτό του*. Μτφ. Α. Κοντογεωργοπούλου. Αθήνα: Θυμάρι.
- GOODE W. J. (1993). *World changes in divorce patterns*. New Haven: Yale University Press.
- GUIDUBALDI J., CLEMINSHAW H. K., PERRY J. D. & MCLOUGHLIN C. S. (1983). *The impact of parental divorce on children: Report of the nationwide NASP study*. *School Psychology Review*, 12(3), 300-323.
- GUIDUBALDI J. & PERRY J. D. (1985). *Divorce and mental health squeal for children: A two-year follow-up of a nationwide sample*. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 24(5), 531-537.
- FONTANA D. (1996). *Ψυχολογία για εκπαιδευτικούς*. Μτφ. Μ. Λώμη. Αθήνα: Σαββάλα.
- HERBERT M. (1998). *Χωρισμός και Διαζύγιο: βοηθώντας τα παιδιά να το αντιμετωπίσουν*. Μτφ. Β. Παπαδιώτη-Αθανασίου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- HETHERINGTON E. M., COX R. (1979). *Stress and coping in divorce: A focus on women*. In J. E. GULLAHORN (Ed.), *Psychology and women: In transition* (pp. 95-128). New York: John Wiley.

- HETHERINGTON E.M., CAMARA K.A & FEATHERMAN D.L. (1981). *Achievement and intellectual functioning of children on one-parent households*. New York: Freeman.

- KALTER N., RIEMER B., BRICHMAN A. & CHEN J. W. (1985). *Implications of parental divorce for female development*. *Journal of the America Academy of Child Psychiatry*, 24(5), 538-544.

- KELLY J.B. (1982). *Divorce: The adult perspective*. N.J.: Prentice Hall.

- KIRK M. (2002). *Διαζύγιο. Το οδυνηρό πέρασμα από τον έγγαμο βίο στον μη έγγαμο...* *Η ζωή συνεχίζεται*. Μτφ. Μ. Ρούτσου. Αθήνα: Άγκυρα.

- KITSON G. C., BABRI K.B. & ROACH M.J. (1985). *Who divorces and why: A review*. *Journal of Family Issues*, 6, 255-293.

- KRESSEL K. & DEUTSCH M. (1977). *Divorce therapy: An in-depth survey of therapists' views*. *Family Process*, 16, 413-443.

- KURDEK L. A. (1981). *An integrative perspective on children's divorce adjustment*. *American Psychologist*, 36(8), 856-866.
- LANSKY V. (1994). *Αντιμετωπίζοντας το παιδί μετά το διαζύγιο*. Μτφ. Σ. Ανδρεοπούλου. Αθήνα: Αναστασιάδη.
- LEE, J. (2005). *Talking to children about divorce*.
http://www.netdoctr.co.uk/health_advice/facts/divorce.htm
- LEON, K. & COLE, K. (2004). *Helping children understand divorce*.<http://muextension.missouri.edu/xplor/hesquide/humanre/gh660.htm>
- LONG N., FOREHAND R., FAUBER R. & BRODY G. H. (1987). *Self-perceived and independently observed competence of young adolescents as a function of parental marital conflict and recent divorce*. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 15(1), 15-27.
- LOUIS P. M. (1998). *Ο χωρισμός στο ζευγάρι*. Μτφ. Μ. Φούρναρη. Αθήνα: Αίολος.
- McDERMOTT J. F. (1968). *Parental divorce in early childhood*. *American Journal of psychiatry*, 124, 1424-1432.

- McLAHANAN S. S., WEDEMEYER N.V. & ADELBERG T. (1981). Network structure, social support, and psychological well-being in the single-parent family. *Journal of Marriage and the Family*, 43, 601-612.
- MEDNICK, B. R., BAKER R.L., REZNICK C. & HOCEVAR D. (1990). Long-term effects of divorce on adolescent academic achievement. *Journal of Divorce*, 13(4), 69-88.
- MICHEL A.-ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ Α. Μ. (Επιμ.) (1987). *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*. Μτφ. Α. Μ. Μουσούρου. Αθήνα: Gutenberg.
- MINOY AZOULAI. (1997). *Οι γονείς μου χωρίζουν*. Μτφ. Α. Παπασταύρου. Αθήνα: Πατάκη.
- MORAWETZ A. & WALKER G. (1984). *Brief therapy with single-parent families*. New York: Brunner/Mazel.
- MOTT F. L. & MOORE S.F. (1979). The causes of marital disruption among young Americans: An interdisciplinary perspective. *Journal of Marriage and the Family*, 41, 355-365.

- PARISH T. S. & DOSTAL J. W. (1980). *Relationships between evaluation of self and parents by children from intact and divorced families*. *Journal of Psychology*, 104, 35-38.

- PETERSON J.L. & ZILL N. (1986). Marital disruption, parent-child relationships, and behavior problems in children. *Journal of Marriage and the Family*, 48,295-307.

- RASCHKE H & RASCHKE V. (1979). Family conflict and children's self concepts: A comparison of intact and single-parent families. *Journal of Marriage and the Family*, 41, 367-374.

- RICE J. K. & RICE D. G. (1986). *Living through divorce. A developmental approach to divorce therapy*. New York: Guilford.

- RICKEL A.U. & LANGNER T. S. (1985). Short-term and long-term effects of marital disruption on children. *American Journal of Community Psychology*, 13, 599-611.

- SANTROCK J.W. & TRACY R.L. (1978). Effects of children's family structure status on the development of stereotypes by teachers. *Journal of Educational Psychology*, 70 (5), 754-757.

- SCHWARTZ L.L. & KASLOW F.W. (1985). Widows and divorces: The same or different? *American Journal of Family Therapy*, 13(4), 72-76.
- SCHWARTZBERG A. Z. (1980). *Adolescent reactions to divorce. Adolescent Psychiatry*, 8, 379-372.
- THORNES B. & COLLARD J. (1979). *Who divorces?* Boston: Routledge & Kegan Paul.
- WALLERSTEIN J. S. (1985). *Children of divorce: Preliminary report of –year follow- up of older children and adolescents. Journal of the America Academy of Child Psychiatry*, 24(5), 545-553.
- WALLERSTEIN J. S. & KELLY J. B. (1975). *The effects of parental divorce: Experiences of the preschool child. Journal of the America Academy of Child Psychiatry*, 14, 600-616.
- WALLERSTEIN J. S. & KELLY J. B. (1976). *The effects of parental divorce: Experiences of the child in later latency. Journal of the Academy of Child Psychiatry*, 46(2), 256-267.
- WALLERSTEIN J. S. & KELLY J. B. (1980). *Surviving the breakup: How children and parents cope with divorce.* New York: Basic Books.

- WEISS R.S. (1975). *Marital separation*. New York: Basic Books
- WEISS R.S. (1976b). Growing up a little faster: The experience of growing up in a single-parent household. *Journal of Social Issues*, 35(4), 97-111.
- WERTLIEB D., BUDMAN S., DEMBY A., & RANDALL M. (1984). Marital separation and health: Stress and intervention. *Journal of Human Stress*, 10(1), 18-26.
- WHITE L.K. (1990). Determinants of divorce: A review of research in the eighties. *Journal of Marriage and the Family*, 52,904-912.
- WINCHESTER K. & BEYER P. (2003). *Τι στο καλό να κάνεις όταν οι γονείς σου χωρίσουν;*. Αθήνα: Κέδρος.
- WINCHESTER K. & BEYER P. (2003). *Μιλώντας για το διαζύγιο*. Αθήνα: Κέδρος.
- WISEMAN R. (1975). Crisis theory and the process of divorce. *Social Casework*, 56, 25-212.
- WOOLFSON C. (1999). *Το λεξικό της Ψυχικής Υγείας*. Μτφ. Λ. Φεργάδη. Αθήνα: Περίπλους.

- ΓΕΩΡΓΑΣ Δ., ΧΡΙΣΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Σ., ΜΥΛΩΝΑΣ Κ., & SCHWARTZ S. (1992).
Καθολικές αξίες: ελληνική πραγματικότητα, *Ψυχολογικά Θέματα*, 5(1),7-25.

- ΓΚΙΖΕΛΗΣ Γ., ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ Ρ., ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ Α., & ΦΙΛΙΑΣ Β. (1984).
Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής
οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών
Ερευνών.

- ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ- ΧΑΤΖΗΝΕΟΦΥΤΟΥ Α. (2001). *Τα 6 πρώτα χρόνια της ζωής*.
Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- ΚΑΚΟΥΡΟΣ Ε. & ΜΑΝΙΑΔΑΚΗ Μ. (2004). *Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων*.
Αθήνα: Δάρδανος.

- ΚΑΤΑΚΗ Χ. Δ. (1984). *Οι τρεις ταυτότητες της Ελληνικής οικογένειας*. Αθήνα:
Κέδρος.

- ΚΟΓΚΙΔΟΥ Δ. (1995). Μονογονεϊκές οικογένειες. Πραγματικότητα – Προοπτικές –
Κοινωνική Πολιτική. Αθήνα: Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη.

- ΜΟΡΙΧΟΒΙΤΗΣ Γ. Α. (2001). *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*. Φλώρινα:
Εκδοτική Φλώρινας.

- ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ Λ. (1990). Αστεακή οικογένεια και κοινωνικός εκσυγχρονισμός. Ελληνική Εταιρεία Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών. Αθήνα.

- ΠΙΝΤΕΡΗΣ Γ. (1982). *Αντιμετωπίζοντας το Χωρισμό. Από την απελπισία στην ανανέωση*. Αθήνα: Θυμάρι.

- ΡΑΣΙΔΑΚΙΣ Ν.Κ. & ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Φ. (1982). Ψυχολογικές και κοινωνιολογικές παράμετροι του διαζυγίου στην περιοχή της πρωτεύουσας. *Ιατρικά Χρονικά*, 5 (1), 72-83.

- ΤΑΝΤΑΡΟΣ Σ. (2004). *Ανθρώπινη ανάπτυξη και οικογένεια*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- ΤΣΙΑΝΤΗΣ Γ. & ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (Επιμ.) (1987). *Σύγχρονα θέματα παιδοψυχιατρικής*. Αθήνα: Καστανιώτη.

- ΧΑΤΖΗΧΡΗΣΤΟΥ Χ. (1999). *Ο Χωρισμός των Γονέων, το Διαζύγιο και τα Παιδιά*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- ΧΟΥΡΔΑΚΗ Μ. (1982). *Οικογενειακή Ψυχολογία*. Αθήνα: Γρηγόρη.